

Barcsi Tamás

VÁLTOZATOK A KEGYETLENSÉGRE. FILOZÓFIAI VÁZLAT A CIVILIZÁCIÓ ÉS AZ EMBERTELENSÉG NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL II.

A tanulmány I. részében részletesen értelmeztem a kegyetlenség fogalmát, illetve a felfoghatatlan kegyetlenség rendjével kapcsolatos kérdéseket tárgyaltam. A II. részben megvizsgálom néhány olyan problémát, amelyek valamiképpen összefüggésbe hozhatók a kegyetlenséggel. A 4. fejezetben körüljárt jelenségek a *destruktív reaktív agresszióhoz* (5. pont), vagy a *destruktív proaktív agresszióhoz* (instrumentális agresszió, illetve a kegyetlenség élvezete, 2., 3., 4., 6. pont) kapcsolhatók (az 1. pont mindkettőhöz sorolható), az *öncélú destruktív erőszakba* való átfordulás valamennyi esetben előfordulhat. Azonban nincs mindig szó agresszióról, vagy durva agresszióról: az elismerés megtagadása (3. pont) megnyilvánulhat például a másiktól való „elfordulásban” is, de egy adott rend érdekeinek kegyetlen módon való biztosítása sem feltétlenül erőszak alkalmazásával történik (6. pont). Az 5. fejezetben a hétköznapi kegyetlenség négy aspektusát veszem sorra.

4. A kegyetlenséggel összefüggésbe hozható jelenségek

1

4. 1. *Az emberi világ lényegi kegyetlenségének felismerése*

A Karamazov testvérekben Ivan az Aljosával folytatott, sokszor idézett éttermi beszélgetésben az emberre, mint szabadságával élni nem tudó, kegyetlen lényre utal: az emberek borzasztó dolgokat tesznek meg egymással, képesek szenvedést okozni a legártatlanabbaknak, a kisgyermeknek is.¹ Abban a világban, ahol ezek

¹ A beszélgetést lásd: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2004) I. kötet, 289-335. o. Ivan a gyermekek szenvedéseinek példáit sorolja (gyermekgyilkosság, gyermek eladása és éheztetése, gyermekek verése és egyéb módon való megalázása). Richard történetében a rend helyreállításának (az egyén helyzetét figyelmen kívül hagyó normatív erőszaknak), illetve a rosszul értelmezett szeretetnek a kegyetlen volta is előkerül. A példák az emberi kegyetlenség példái, nincs szó pl. betegség miatti szenvedésről. Egy tábornok az anyja szeme láttára tépetett szét egy gyereket a kutyáival. Mit kellett volna tenni a tábornokkal – kérdezi Ivan –, agyonlőni? Aljosa felkiált: „Agyonlőni”, majd helyesbíti magát: „butaságot mondtam”. I. m. 308. o. Hiába tudja Ivan, hogy csak szenvedés van (és egyik szenvedésből következik a másik), neki megtorlás kell. A vallás az eljövendő harmónia vigaszát hirdeti, amikor a tettes összeölelkezik az áldozattal, de vannak olyan tettek, amelyeket nem lehet megbocsátani Ivan szerint.

megelevenedhetnek, ott nincs Rend, nincs Isten, ott örült káosz uralkodik Ivan szerint. Az ezt belátó különleges ember kétféle utat választhat: vagy *a korlátlan önzés elvének megfelelően, az erkölcsi normákat semmibe véve él* (és ha megunta az életet, egyszerűen öngyilkos lesz), vagy a felismert szabadságát *az absztrakt emberszeretet megvalósítására használhatja* (lásd a *Nagy Inkvizítor poémáját*). Ez utóbbi esetben arra törekszik, hogy leigázza a tömeget a „saját érdekében”, és a szabadság rendje helyett (hiszen az emberek általában nem tudnak élni szabadságukkal, csak terhet jelent nekik) a csoda, a titok és a tekintély rendjét teremtsen meg. A regény végén, a lelkiismeretével vívódó, lidércálmot látó Ivannak megjelenő ördög idézi fel *Geológiai Kataklizma poémáját*. Ez arról szól, hogy a mindent szabad elve alapján élő, a hagyományos erkölcsi felfogások lebontásához hozzájáruló emberek az emberiség korszakának eljövételét készítik elő: egyszer eljön a korszak, amikor valamennyi ember emberistenné válik. Ekkor az Isten eszméjével leszámoló emberek összefognak és mindent megtesznek, hogy boldogok legyenek a földi és egyetlen világban, mindenki tudja, hogy az élet csak egy pillanat, ezért az emberek jutalom nélkül fogják szeretni egymást.² A kegyetlenség vonatkozásában mindez a következőket jelenti. Általában a világ (az Isteni Rend, a Természet) kegyetlenségéről nem beszélhetünk, hiszen a kegyetlenség csak az ember vonatkozásában értelmezhető fogalom. A Felettes Értelme nélküli Természet nem törekszik semmire, szükséglettelenségről csak egy értelemmel bíró lény vonatkozásában lehet szó. Ha a természet „kegyetlenségét” emlegetjük, akkor valójában arra utalunk, hogy a természet működése nincsen tekintettel az emberre, az emberi élet (az ember embernek okozott kegyetlenségétől függetlenül is) elkerülhetetlen szenvedéssel jár. Az ember azonban képes arra, hogy mérsékelje vagy megszüntesse ezeket a szenvedéseket (védekezés a természet kihívásaival szemben, küzdelem a betegségek ellen, de láttuk, hogy a természet „megszelídítése”, vagy inkább pusztítása, új, az emberi életfeltételeket veszélyeztető jelenségeket eredményezett), ha máshogy nem, végső eszközként a halál önkéntes választásával. Ippolit Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című regényében a természetet „óriási, kérlelhetetlen és néma vadállatnak”, vagy „egy újabb szerkezetű óriási gépnek” tudja csak elképzelni.³ Betegsége miatt ez a gép őt is el fogja pusztítani hamarosan, Ippolit szerint az emberhez egyedül méltó cselekedet ebben a helyzetben az öngyilkosság, ilyen módon lázadni a természet rendje ellen, még ha ez nem is valami nagy lázadás.⁴ Ha feltételezzük Isten létét, akkor feltételezzük azt is, hogy az Isteni Rendben mindennek célja van (ha számunkra nem is érthetőek a célok), így semmi sem történik szükségletlenül. Ivan Karamazov azonban nem tud elképzelni egy olyan Isteni Rendet, amelyben lehetségesek az emberi kegyetlenségek. Az ember vadállati kegyetlenségéről beszélni

² I. m. II. kötet. 407-408. o.

³ Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A félkegyelmű* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2002) 454. o.

⁴ Kissé bővebben írtam erről a *Három filozófiai kérdés az emberről* (Attraktor, Máriabesnyő, 2016) című könyvemben.

sértő a vadállatokkal szemben, mivel a vadállatok nem képesek művészi tökélyvel kivitelezett kegyetlenségre (Ivan ugyan beszél a természet kegyetlenségéről, a „tigris marcangolásáról”, de azt élésen megkülönbözteti az emberi kegyetlenségtől).⁵ A szabadságára ráébredő „Übermensch” előtt két út áll: csak a saját jólétével törődik, vagy a tömegben uralkodik a tömeg érdekében. Ezek a kegyetlenség lehetséges megszüntetésének útjai is, hiszen bár rövidtávon mindkét esetben *fokozódik a kegyetlenség, hosszabb távon a kegyetlenség megszűnését segítik elő* a szabadságukkal élő emberek. Persze mindez erősen megkérdőjelezhető. Az elfogadott erkölcsi normákat elutasító különleges ember könnyen eljuthat mások lelki vagy testi kínzásáig, a „határátlépés” öröméhez (lásd Sade kéjgyilkosait, vagy Dosztojevszkijnél Sztavrogint, a következő pontban erről lesz szó). Nehezen elképzelhető, hogy az egyéni kegyetlenkedések elvezetnek majd a kegyetlenség felszámolásához. A másik esetben a kegyetlenség megszüntetése érdekében a vezetőnek kegyetlennek kell lennie. Leginkább a kegyetlenség rendjének ideológusai hangoztatják azt, hogy a kegyetlenség – persze ők általában nem kegyetlenségről, hanem „szükségszerű szenvedésről” beszélnek – célja éppen az, hogy eltűnjön a kegyetlenség. A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ez eleve kudarcra ítélt célkitűzés. Nyilvánvaló továbbá, hogy *a jövőbeli kegyetlenség megszüntetése a jelenbeli kegyetlenséget nem magyarázhatja*: ha az emberi életet és szabadságot alapvető értéknek ismerjük el, akkor a szükségtelen szenvedés okozása nem lehet ára egy feltételezett harmonikus rendnek sem. Ivan nem beszél arról, hogy minden ember életét tiszteltben kell tartani, de mégis *elismeri* a kisgyermek, vagy másképp: *az ártatlanok életének érték-voltát*, amely érték elpusztítása felháborodást kelt benne. Mindent szabad, az ártatlanok elpusztítását kivéve? De akkor mégiscsak van morális korlátja a cselekedeteknek. A regényben az is egyértelművé válik, hogy Ivan a legkevesbé sem ártatlan apja halálát is értékpusztulásként éli meg és beleőrül abba, hogy az ő eszméi vezettek a gyilkossághoz. Az is nyilvánvaló, hogy az erkölcsi korlátokat semmibe vevő Übermenschek számára az ártatlan kisgyermek élete sem szent (sőt éppen a gyermekekkel kapcsolatos erkölcsi tilalmak miatt válhatnak az ilyen emberek áldozataivá, lásd Sade *Szodomáját*), így a jövőbeli paradicsomi állapothoz ártatlanok szenvedésein keresztül vezetne az út.⁶ Ha Ivan Karamazov elutasítja a világ, pontosabban az emberi világ kegyetlensége árán megvalósított túlvilági harmóniát – márpedig így van –, akkor a kivételes emberek kegyetlenségei árán létrejött evilági harmóniát sem fogadhatja el, mivel álláspontjának lényege az, hogy *az elfogadhatatlan rossz soha nem válhat elfogadhatóvá*, akkor sem, ha végül valamilyen jót eredményez. A *Geológiai Kataklyzma* csak egy módon lehet érvényes, ha az emberek a múlt kegyetlenségeiből tanulva megpróbálnak létrehozni az individuum értékének megóvását legfőbb céljának tekintő emberi világot. Hasonló problémákat feszeget Valagyimir Szorokin a *Jég-trilógiában*. Az író által elképzelt Fény

⁵ *A Karamazov testvérek* I. kötet 302. o.

⁶ Hiszen maga Ivan is kiemeli: „igen sok emberben van egy különös tulajdonság, a gyermekek, de csakis a gyermekek kínzásának szenvedélye.” I. m. 306. o.

Testvérisége ideológiájának alap gondolatát számos valós „világmegváltó” eszmében is megtaláljuk: a kegyetlenséget fokozni kell ahhoz, hogy a jövőben megszűnjön a kegyetlenség (lásd erről a 4. 4. pontot), ezáltal azonban nem egy ideális társadalmi rend, hanem egy ember, illetve földi élet nélküli harmonikus Rend létrehozása, pontosabban helyreállítása a cél.⁷ A trilógia záró fejezete azt sugallja, hogy nem az Élet Rendjében – amely a maga teljességében az ember számára felfoghatatlan – rejlik a kegyetlenség, ez csak az emberi világ sajátossága, és az is biztos, hogy a kegyetlenség a kegyetlenség által kiküszöbölhetetlen.⁸

4. 2. A kegyetlenség élvezete

A kegyetlenség szolgálhatja az *unaloműzést* is, lehet *szórakozás*, ahogy az ókori gladiátorjátékok nézői számára az volt. A szadista és mazochista személyiségnek – ahogy erről már volt szó – a legnagyobb élvezetet a gyengébbel való kegyetlen játék jelenti, vagy az, ha vele bánnak kegyetlenül. A *donjuanizmussal* jellemezhető egyén nem a fájdalomkøzøzésben, hanem a másik *elcsábításában* talál élvezetet, ugyanakkor tudja, hogy tetteivel sokszor szenvedést is okoz, de ez nem tartja vissza semmitől. Figyelemreméltó, hogy a donjuanizmus jelenségével foglalkozó irodalmi művek hőseinek számos esetben azért okoz élvezetet a lelkekkel való játék (hiszen nem testi kielégülés a legfontosabb), mert nincs valódi életcéljuk, unatkoznak, megkérdőjelezzik a mások által követett erkölcsi értékeket, illetve nem találják helyüket a társadalomban. Molière *Don Juan vagy a kőszobor lakomája* című drámájában Don Juant olyan embernek látja szolgája, Sganerelle „aki nem hisz sem mennyben, sem pokolban, sem a hétfejű sárkányban, aki úgy éli életét, mint a dúvad”.⁹ A hódítás keltette öröm csak időleges, ezért Don Juannak újabb és újabb

⁷ A Fény Testvérisége nevű szekta célja, hogy elpusztítsa a földi életet, amely világegyetem harmóniáját megbontó tévedés eredményeképpen jött létre (az Ősi Fény huszonnégyezer sugara visszatükrözött a Földet borító vízben és ennek következtében élőlényekben, amőbákban öltött testet). Az élőlények közül az ember nem a fejlődés csúcspontját jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, egy olyan lényt, aki kegyetlensége miatt a leginkább eltávolodott a harmóniától, ugyanakkor benne rejlik a tévedés megszüntetésének lehetősége is: a fényt hordozó, szívükkel beszélni képes huszonnégyezer szőke és kékszemű ember hozhatja létre a Fény Körét, amellyel helyreáll a harmónia. Sokan esnek áldozatul a fényhordozó testvérek keresésének (a Tunguz meteor jégéből készült kalapáccsal eltörlik a „gyanús” emberek mellcsontját, akinek nem szólal meg a szíve, azt megölik), de ezek nem számítanak, hiszen csak „húsgépek”. Lásd erről Vlagyimir Szorokin: *A jég* (fordította: Bratka László, Gondolat, Bp., 2008) 206-209. o., illetve *23000* (fordította: Holka László, Gondolat, Bp., 2009) 136-137. o. A trilógia középső darabja a szekta-alapító történetét meséli el: *Bro útja* (fordította: Holka László, Gondolat, Bp., 2007)

⁸ Lásd a *23000* című regény *Isten* című zárófejezetét: 273-279. o.

⁹ Molière: *Don Juan vagy a kőszobor lakomája* (fordította: Illyés Gyula, In: *Molière összes drámái I.*, Osiris, Bp., 2002) Első felvonás, első jelenet, 662. o.

áldozatra van szüksége: „Nincs nagyobb élvezet, mint elnyerni száz meg száz bók-
kal egy szép fiatal teremtes szívét, nézni, hogyan haladunk naponként előre, nincs
szebb, mint hévvel, könnyel, sóhajjal legyőzni a konokan védekező lélek ártatlan
szemérmét ... De mit mondhatunk, mit kívánhatunk még, ha már uralmunk alá
került? Kialszik a szép lobogás.”¹⁰ Lermontov 1841-es regényében Pecsorin, akit
ironikusan kora hősének nevez a szerző, egész nemzedékének hibáit hordozza:
ugyanolyan unalom és kiábrándultság jellemzi, mint Puskin hősét, Anyegint. Pe-
csorin egy ideig abban véli megtalálni a boldogságot, hogy emberi lelkekkel ját-
szik, – de aztán ettől is megcsömörlik –: „Öröm és szenvedés okának lenni valaki-
nek a lelkében, mikor semmi határozott jogunk nincsen hozzá – nem a legédesebb
tápláléka büszkeségünknek? És mi a boldogság? Kielégített büszkeség.”¹¹ Pecsorin
már szadista személyiségnek is tekinthető, hiszen mások szenvedésében talál örö-
met. Sade márki könyveiben, bár a szadizmus kifejezés az ő nevére vezethető visz-
sza, nem csak szadista tettekről, hanem a legkülönbözőbb szexuális kicsapongások-
ról, perverziókról, a korban jogilag tiltott és/vagy erkölcsileg elítélt cselekmények-
ről olvashatunk. Sade a *határátlépés gyönyörének* „ideológusa”, hiszen nála az
igazi örömet a „normális” viselkedés szabályaival, köztük a legalapvetőbb nor-
mákkal való szembeszegülés jelenti, a legnagyobb élvezetek pedig a ma szadistá-
nak nevezett, mások teljes alávetettségét kihasználó tettekből származnak. Sade-nál
a „szokásos” kicsapongásoknak semmi értéke nincsen: nem véletlen, hogy egy
nővel való „hagyományos” formában való szexuális együttlét még akkor is alacson-
nyabb rendű élvezetnek számít, ha a másik nemű személy a kéjenc lánya, vagy
még gyereklány. A női nemi szervet általában eltakarják a valódi gyönyört jelentő
(anális, orális) együttlétek alkalmával.¹² A *Szodoma százhusz napjában* négy jó mó-
dú barát négy hónapig olyan rendet hoz létre egy világtól elzárt várkastélyban,
amely kizárólag az ő élvezeteiket szolgálja.¹³ A barátok történeteket hallgatnak és a

¹⁰ I. m. Első felvonás, Második jelenet, 664-665. o.

¹¹ Mihail Jurevics Lermontov: *Korunk hőse* (fordította: Áprily Lajos, Európa, Bp., 1989) 100. o.

¹² Lásd erről: Roland Barthes: *Sade, Fourier, Loyola* (fordította: Ádám Péter, Romhányi Török Gábor, Osiris, Bp., 2001) 141-142. o. Barthes szerint a kéjencek nem rombolásra, hanem kisiklatásra, azaz a tárgy, a szó, a szerv szokásos használatától való eltérítésére törekcsenek. Hozzá kell tenni, hogy a kéjencek végső célja a *Szodomában* a rombolás, bár ehhez valóban az eltérítés játékaival jutnak el, hiszen annak nincs élvezeti értéke számukra, ha egyszerűen csak megölnék valakit. A legalapvetőbb kisiklatás az, hogy az áldozatokat nem hozzájuk hasonló embereknek, hanem játékszereknek tekintik, akikkel bármit megte-
hetnek.

¹³ Marquis de Sade: *Szodoma százhusz napja* (fordította: Vargyas Zoltán, Athenaeum 2000 Kiadó, Bp., é. n.). A barátok tizenkét és tizenöt év közötti kislányokból és kisfiúkból álló szerájt hoznak létre, egymás lányait veszik feleségül, de őket is felajánlják a közös élvezet-
tek céljaira, nyolc fiatalembert szerződtenek „baszónak” és négy öregasszonyt is tartanak. Fontos szerepe van a négy volt kurtizánnak, akik mesélőként minden nap öt történettel szórakoztatják a barátokat. Ezek a történetek (elvileg négyszer 150-nek kellene lennie, de

legkülönbözőbb erkölcstelenségeket valósítják meg, szigorú rend szerint (lásd pl. a szűz gyermekek deflorációs rendjét), ezek a korlátozások mindig a későbbi, még nagyobb élvezeteket szolgálják. Az áldozatoknak testi sérelmeket nem okozó, vagy komolyabb fizikai sérülésekkel nem járó szexuális devianciáktól, köztük a koprofil, nekrofil, pedofil, mazochista és sadista tettektől a négy barát ezek egyre durvább változatain keresztül eljut a gyermekek kínhalálának okozásában élvezetet találó sadizmusig, amely egyúttal pedofil és nekrofil cselekedet is. Ahogy haladunk előre az időben, egyre nagyobb szerepe lesz a sadizmusnak a mesélők történeteiben és a barátok cselekedeteiben egyaránt, ez is mutatja, hogy a gyönyörök csúcsát a legkegyetlenebb sadista tettek jelentik.¹⁴ De nem csak a kínszásoknak van jelentősége, hiszen a kialakított rend eleve sadista, a fogvatartottak kiszolgáltatottak a barátok kényének-kedvének, akik a leginkább sérthetőkön (gyermekek, feleségek), gyakran ki is élnek korlátlan hatalmukat például az embertelen és nehezen betartható rendelkezéseik figyelmen kívül hagyása miatti büntetések során. Sade sadistáinak élvezetét lerontaná az, ha az áldozataik élveznék az alávetettséget (kivételt csak a privilegizált helyzetben lévő mesélők képeznek, akiket az orgiákba is bevonnak), direkt nem mazochistákat választanak ki, a mazochista gyönyöröket is saját maguknak tartják fenn (amelyekhez nem sadisták juttatják el őket).¹⁵ „A sade-i gyakorlat erőteljes rendszere uralma alatt áll” – írja Barthes.¹⁶ A *Szodoma* urai minden szabályt áthágnak (a saját rendelkezéseiket is), de a lehető legnagyobb élvezet-höz jutásukat szolgáló, általuk felállított rend megsértését az alávetettektől nem tűrik el és ilyen módon a normatív erőszakból is csúfot üznek (ez nem a közösség rendjét, csak az ő érdekeiket szolgálja), nyilvánvalóvá téve, hogy a határátlépés

Sade olykor belezavarodik a számozásba), egyre durvább perverziókról szólnak, mintákat adva a barátoknak, hogy miként is éljék ki a vágyaikat.

¹⁴ Az első előadónak csak néhány története kapcsolódik a sadizmus enyhébb változatához, a második előadó esetében a 100. történettől a 151-ig, a harmadik előadónál az 54. történettől a 151-ig van szó sadizmusról, a negyedik mesélő valamennyi története sadista vonatkozású. I. m. 233-314. o.

¹⁵ Az urak bizonyos, kevésbé durva kínszásokat, pl. seggberugásokat élveznek, brutális kínszásoknak már nem vetik alá magukat. Főfai Rita írásában több példát hoz Sade műveiből arra, hogy a másik teljes kiszolgáltatottsága jelenti a legfőbb élvezetet a kínszók számára, és kizárt a kölcsönös örömszerzés. Vö. Főfai Rita: *Képzelt és valós kegyetlenség. A szervezett kínszások vizsgálata Sade márki műveiben* (Kalligram, XXIII. évf. 2014. július–augusztus). Ez így van, de azért kivételek akadnak, ahogy fent említettem, a mesélők személyiségükből adódóan élvezhetik azt, amit velük művelnek a barátok (ők durva kínszásokban nem részesülnek), vagy amit ők művelnek másokkal, hiszen részt vesznek az áldozatok halálra kínszálásában is, és ez szintén örömet okozhat nekik. Curval elnök Duclos-val, az egyik mesélővel vereti magát, aki – az alapján amit megtudunk róla –, kifejezetten élvezi mások kiszolgáltatottságát. Sade: i. m. 174. o. A mazochista élvezeteknek jóval kisebb a jelentőségük a várkastélyban, mint a sadizmusnak, olykor a mesélő mazochista történeteire is sadista tettekkel válaszolnak az urak. Vö. i. m. 213. o.

¹⁶ Barthes: i. m. 34. o. A sade-i erotikus rendszer egységei: pozitúra, művelet, figura, epizód, jelenet vagy szeánsz. Ezekről lásd: i. m. 36-37. o.

gyönyöre csupán az erősek kiváltsága. A könyvben olvasható elmélkedések a bűn természetességére utalnak: Isten nincs, hiszen eltűri a legdurvább bűnöket is, a vallás a csalók koholmánya, a természet számára pedig a bűn éppen olyan fontos, mint az erény, hiszen a bűn iránt is hajlamot táplált belénk, mindkettővel a természetet szolgáljuk. Az erény finomsága áll szemben a bűn nagyságával, fennköltségével, de a kettő közötti alapvető különbség az, hogy a bűn érzéki élvezetet okoz, ez a nemiségtől távol álló bűnökről is elmondható.¹⁷ Sade-nál a normák áthágása nem csak szellemi élvezetet jelent, tehát nem csupán arról van szó, amit Sztavrogin (Dosztojevszkij: *Ördögök*) „Gyónásában” hangsúlyoz: szadista cselekedeteinek mozgatórugója az volt, hogy érezze a bűn elkövetésének szellemi gyönyörét: „az aljasság kínzó tudatától keltett mámor tetszett nekem”.¹⁸ Sade *a határátlépés szellemi és érzéki gyönyörének* elválaszthatatlanságáról ír: a *Szodomában* és más műveiben a szadizmus akkor is szexuális szadizmus, ha pusztán hatalomban tartásról van szó, de a legnagyobb gyönyört az ártatlan áldozatok megerőszakolása és halálra kínzása jelenti. A csúcspont az áldozat halálakor következik be, a legszadistább tett nekrofil cselekedetbe fordul át: a totális alávetettségéből fakadó, már nem fokozható gyönyörhöz ekkor a megkínzott elpusztítása miatti élvezet járul. Ennek lehet olyan freudiánus értelmezése, hogy az elkövetők a tudattalan halálvágyukat teljesítik be másokon, vagy ha Fromm (a tanulmány I. részében tárgyalt) elméletét vesszük alapul, akkor azt mondhatnánk, hogy a biofil törekvések akadályoztatása miatt a vár urai olyan személyiséggé váltak, akik csak a rombolásban tudnak kiteljesedni. A könyvbéli négy barátról ugyanakkor elmondható, hogy megvan mindenük (képesség, vagyon, társadalmi státusz) ahhoz, hogy rombolás helyett építsenek, ők mégis a rombolást választják. Szélsőségesen destruktív cselekedeteik *a természet rendje elleni lázadásként* is felfogatók. Mindent uralhatnak, mindent normát áthághatnak, de *a halállal szemben tehetetlenek*: tudják, hogy meg fognak halni, ez a törvény nem kikezdehető. De ebbe sem nyugodhatnak bele, ezért a kastélybeli életük betetőzéseként *felmutatják önmaguknak a halál feletti hatalmukat*: tőlük függ, ki, mikor és hogyan hal meg, vagy hogy meghal-e egyáltalán, ezzel szimbolikusan győzelmet aratnak a halálon. Az, hogy áldozatuk halálának pillanatában élveznek el, éppen nem halálvágyukra utal, hanem hatalmuk kiteljesedésének ekstázisára. A rombolással az élet, pontosabban a saját életük (mert más nem számít) erejét bizo-

¹⁷ Sade: i. m. 9., 44., 117., 158. o. A bűn természetességének filozófiáját Sade más műveiben is megtaláljuk, lásd pl. a *Justine avagy az erény meghurcoltatása* (fordította: Vargyas Zoltán, Európa, Bp., 1989) című regényben (amely a *Justine* első változata, van még kettő) a következő gondolatok kifejtését: a rossz éppúgy a gondviselés törvényeit szolgálja mint a jó: 40-41. o.; az emberöléssel nem sértjük meg a természetet, hiszen megsemmisíteni semmit sem lehet, a természetben minden átalakul valami mássá, ezt a változást elősegíteni nem bűn: 54-66. o; természetes, hogy az erős kihasználja a gyengébbet, a természetnek ezt a rendjét a civilizáció csak annyiban módosította, hogy az ember rangját a vagyona révén szerzett erő határozza meg: 168-169., 178. o.

¹⁸ Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Ördögök* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2005) 450. o.

nyítják, nem véletlen, hogy számukra ez – a szellemi és a szexuális – gyönyör csúcsa. Georges Bataille Sade kapcsán a tombolás és a halál összefüggéseiről is ír röviden: az érzékiség tombolása során megsemmisül az a lény, aki megszabta a saját maga számára az illendőség határait, felbomlanak az embert, mint befejezett lényt meghatározó összefüggő alakzatok. Az érzékiségben van valami, ami a halál zavarához hasonló, „felborul a rend, az üresség érzete támad bennünk.”¹⁹ Bataille azt nem említi, hogy ha a szexuális gyönyörben „átéljük a meghalást”, akkor uraljuk is a halált, vagy ha úgy tetszik, győzelmet aratunk felette (még ha csak átmenetileg is), amit Silling urai azzal fokoznak, hogy mások halálát idézik elő szexuális rítusok keretében, a „győzelem” így válik a lehető legteljesebbé. Az elmékedésekben ugyan arra hivatkoznak a barátok, hogy bűneikkel nem sértik meg a természet rendjét (sőt, az általuk megszemélyesített természetnek ez ugyanúgy kívánatos, ahogy az erény), de az előbbi értelmezés szerint cselekedeteiket ennek ellenére a természet rendje elleni lázadásnak tekinthetjük. Ez fejeződik ki szimbolikusan *a kenyérhez való viszonyban*. Roland Barthes is utal rá, hogy Sade nem szereti a kenyeret: a keresztény (az erényt, a munkát, a vallást szimbolizáló) kenyeret a lázadó, a zsarnoki kenyeret (a kenyér megvonásával való fenyegetést) pedig a republikánus Sade ítéli el.²⁰ A sillingi kastély étrendjéből valóban törlik a kenyeret (és a levest), hogy jobb minőségű, a koprofágia céljára megfelelőbb székletet nyerjenek, de Barthes arra nem tér ki, hogy ez a szabály a *Szodomában* az urakra nem vonatkozik, ők továbbra is fogyasztanak kenyeret.²¹ Az urak ezzel nyilvánvalóvá teszik, hogy felettük senki sem uralkodik, viszont az ő uralmuk a várkastélyban teljes: *ők azok, akik másoktól megvonják a kenyeret*, mégpedig azért, hogy ezzel tovább fokozzák élvezeteiket. Nem csak a koprofágiáról van szó, mivel e rendelkezés miatt áldozataik folyton büntethető állapotba kerülnek, hiszen nem tudják betartani az ürítési tilalmat.²² Továbbá a kenyér az Élet szimbóluma is lehet, ennek megvetése az Élet Rendje, azaz a Természet Rendje elleni lázadást is kifejezheti: a barátok úgy érezhetik, hogy felette állnak a Természetnek, hiszen ingyencfalatként fogyasztják a kenyérmentes táplálkozásból nyert ürüléket. Visszajutunk az előző pontban kifejtettekhez, csak éppen a *Szodoma Übermenschei* nem az emberi szenvedés értelmetlenségének felismeréséből jutnak el a „mindent szabad” elvéhez, mivel számukra magától értetődik, hogy az erősebb mindent megtehet a gyengébbel szemben, a problémájuk az, hogy a természet határt szab az élvezetek kiélésének, mert a halált ők sem kerülhetik el. Ezt a korlátozást akarják feledtetni az Én erejének korlátokat nem ismerő felmutatásával, annak bizonyításával, hogy a halál is az ő élvezeteiket szolgálja, tehát a halált is uralják. Miként bizonyítják ezt saját maguk számára? Egyrészt a halálraítéltek kenyérmentes, azaz *Élet-telen táplálékából* ke-

¹⁹ Georges Bataille: *Az irodalom és a Rossz* (fordította: Dusnoki Katalin, Nagyvilág, Bp., 2005) 142. o.

²⁰ Barthes még egy harmadik, „textuális kenyérről” is ír. Vö. Barthes: i. m. 145. o.

²¹ Vö. Sade: i. m. 179. o.

²² I. m. 203. o. Az ürítésre csak akkor van lehetőségük a fogvatartottaknak, ha uraik ezt külön engedélyezik nekik.

letkezett salakanyag elfogyasztásával, másrészt áldozataik halálra kínzásával. E cselekedetekkel nyilvánvalóvá teszik saját maguk előtt, hogy az élő és a halott, a konyhaművészeti remekmű és a szar, a legszebb és a legundorítóbb dolog egyaránt az ő erejüket növeli, tehát az *Egészet uralják* (Konstanca magzatának rituális elpusztítása is ezt fejezi ki: a kezdet és vég is csak tőlük függ). Sztavrogin legdurvább határátlépése is csak a megerőszkolt kislány, Matrjosa halálával válik „teljessé” (megakadályozhatná a lány öngyilkosságát, de nem teszi). Dosztojevszkijnél azonban szó van a cselekedetek egy belső korlátjáról, a lelkiismeretről, Sztavroginban felébred a lelkiismeret, de valódi bűnbánatra, lelki újjászületésre nem képes. Inkább öngyilkos lesz, amely tett egyfajta végső lázadás, a halál választása az Élet helyett, ugyanakkor a saját élet kudarcának beismerése is. Sade szadistái, illetve a hozzájuk hasonló gondolkodású, az élvezetek maximalizálására törekvő emberek nem választanák az önkéntes halált erejük teljében, mert ezzel gyengeségüket ismernék be. Esetleg az képzelhető el, hogy amikor már semmiféle élvezetre nem képesek, akkor lesznek öngyilkosok, mert ha már a végső határt nem tudják áthágni, erejüket bizonyíthatják (szintén elsősorban saját maguk számára) azzal, hogy nem várják ki a halál természetes bekövetkezését. Lelkiismereti korlátok fel sem merülnek Sade-nál, ahogy a kortárs irodalom leghíresebb szadista hőse, Pat Bateman számára sem.²³ Az említett művekben nem kerülnek a társadalom alapnormáit megszegő Übermenschen börtönbe, tehát a büntetőjogi korlátoknak sincs semmilyen jelentősége: sőt, a *Szodoma* egyik szereplője büntetőbíró. Közös elem lehet továbbá, hogy mind a *Szodomában*, mind az *Amerikai psychoban a kegyetlenség eszköze*, a lázadás, illetve a korlátlan hatalomban és a rombolásban rejlő élvezet átélésének eszköze, azonban mintha mindkét történetben a kegyetlenség *egyre inkább öncéllá válna*, hiszen a kegyetlenség megtervezett rendjében nincs megállás, a pusztítás kényszer, akkor is rombolni kell, ha már nincs benne élvezet (mint ahogy Sade is kényszerítette magát, hogy újabb és újabb erkölcstelenségeket és kegyetlenségeket találjon ki). Bataille is bizonytalan abban, hogy Sade és főként hősei tombolásai kapcsán jogos-e pusztán gyönyörrel beszélni, hiszen egy „bizonyos fokon a túlzás átcsap az elfogadott fogalmon.”²⁴ Vannak értelmezések, amelyek Foucault heterotópia-fogalma alapján elemzik Sade műveit.²⁵ Valóban, a kínzások elzárt, sajátos szabályrendszerrel rendelkező képzeletbeli helyei tekinthetők deviancia-heterotópiáknak, vagy inkább az ilyen jellegű ellen-helyszínek paródiáinak, a kifordított társadalmi terek kifordításainak.²⁶ Nem a deviánsokat zárják el

²³ Bret Easton Ellis: *Amerikai psycho* (fordította: M. Nagy Miklós, Európa, Bp., 2006)

²⁴ Bataille: i. m. 139. o.

²⁵ Vö. Főfai. i. m.

²⁶ Foucault a heterotópiákról: „valós, létező helyek, a társadalom alapintézményeinek részei, egyfajta ellen-helyszínek, olyan, konkrét módon megvalósult utópiák, melyekben a valós helyszínek, az adott kultúrában megtalálható minden egyéb létező helyszín, egyszerre képviseltek, követeltetnek vissza és fordítanak ki; helyek, melyek minden helyen kívül esnek, jöllehet valóságosan behatárolhatók.” Michel Foucault: *Más terekről. Heterotópiák*.

Sade-nál, hanem deviánsok zárnak el másokat (ártatlanokat és hozzájuk hasonló deviánsokat). Pat Bateman lakását, ahol a kínzások történnek, szintén tekinthetjük ilyen ellen-helyszín paródiának. Bret Easton Ellis regényében a világtól elzárt várkastély helyett egy nagyvárosi luxuslakás a kegyetlenségek fő tere (de ne feledjük, hogy a *Szodoma* várkastélyában részletesen elmesélt történetek is bordélyokban, városi házakban játszódnak), négy, a társadalmi elithez tartozó barát helyett egy magányos yuppie az elkövető, de mindkét helyszín jogtól és erkölctől mentes terület. A tükör szándékosan torzít, de mégis megmutat valamit a valóságból, sőt éppen a torzítások (a felnagyított, kifordított jelenségek) irányítják valamilyen megszokottra, nem problematizáltra a figyelmet, nyilvánvalóvá téve ezek problematikus voltát. A kegyetlenség eltúlzott rendjét szemlélve felsejlik a tényleges deviancia-heterópiák (az elmeegógyintézetek, a börtönök), és ezen túl a hétköznapiak rendjének (az iskolák, a gyárak, a cégek, a polgári otthonok, mint a hétköznapi szadizmus helyszínei) kegyetlensége. A távoli, az elzárt, a nem-mindennapi, a felfoghatatlan valami nagyon is hétköznapi, magától értetődőre, közelire utal. Foucault a felügyeletről szóló könyvében kapcsolja össze a deviancia „más tereit” a hétköznapiak rendjével, hiszen kimutatja, hogy a hatalom mikrofizikájának az üzemekben, az iskolákban, a kaszárnyákban „kidolgozott” technológiáit veszi át a „humánus” büntetési rendszer. A különleges és a hétköznapi rend közötti összefüggésekre a 4. 6. pontban még visszatérek.

4. 3. *A másik mint idegen*

A tudatos kegyetlenség sok esetben a másik (ember, társadalmi csoport, vallási közösség, nép) idegenként való kezelésére vezethető vissza, ami megnyilvánulhat a másik *lenézésében, alacsonyabb-rendűnek nyilvánításában, gyűlöletében*. A szociálpszichológusok megvilágítják, hogy a saját csoport szokásainak pozitív értékelésétől hogyan lehet eljutni az idegenek félreértésén, a velük szembeni gyanakvason, a tőlük való irtózáson át a velük való harcig, amely végül irányulhat a teljes megsemmisítésükre is.²⁷ Ha a másikat idegennek tekintjük, akihez semmi közünk nincs, akkor bármi megtehető vele szemben. Fromm is utal arra, hogy a háborúban az ellenséget olyan idegennek próbálják láttatni a politikai vezetők, akiket nem is kell embernek tekinteni, még ha ezt nyíltan nem is mondják ki.²⁸ De nem csak a háborúkra jellemző, hogy az emberek *az idegennek minősített másik elismerésének megtagadására, megalázására, vagy éppen elpusztítására törekednek*. Az *elismerés megvonása* sokféle módon megnyilvánulhat. Jelentheti a *szeretet* megtagadását: az

Fordította: Erhardt Miklós. <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym> Foucault a heterotópiák hat alapelvéről ír. Vö. i. m.

²⁷ Az etnocentrikus antagonizmus „folyamatmodelljét” lásd: Csepeli György: *Meg nem gondolt gondolat. A zsidóellenességtől a népirtásig* (Kossuth, Bp., 2016) 22. o.

²⁸ Fromm: i. m. 183. o.

egyén személyiségfejlődését a szülői gondoskodás hiánya negatív módon befolyásolja, de a szeretet-kapcsolatok nélküli magányos felnőtt élet is az önbizalom és a világba vetett bizalom ellen hat. Az elismerés megvonása jelentheti a másik *jogoktól való megfosztását* – ennek legszélsőségeesebb esete a rabszolgaság –, továbbá az egyén társadalmi értékességének, tehát *életmódja, munkája értékének megkérdőjelezését*. Ezek a sérelmek az elismerés-elmélet szerint (lásd Axel Honneth hegeli alapú koncepcióját) meggátolják, hogy az egyén pozitív módon viszonyuljon önmagához, tehát az önbizalmat, az öntiszteletet, vagy az önmegbecsülést rombolják.²⁹

„Azt hitték, hogy az anyanyelvük csak az ő, s a hozzájuk hasonlóak kiváltsága, amely megkülönbözteti, magasabb rendűvé teszi őket az állatoknál és az idegeneknél: most hogy a feketét a saját nyelvükön hallották beszélni, megfordult velük a világ, magasabbrendűségük illúziója hirtelen eloszlott, és pőrének, védtelennek, kiszolgáltatottnak és magányosnak érezték magukat, s félelmükből nem tudtak máshogyan kitörni, csak azzal, hogy erőnek erejével Angelo fölé kerekednek.”³⁰ Az idézet Péterfy Gergely regényéből való, amelyben a saját civilizációs fölényükben biztos emberek külsőségek miatt nyilvánítanak másokat náluk kulturálisan alacsonyabb szinten álló idegennek, barbárnak, de ezzel csupán saját, *civilizációs külsőségek mögötti barbárságukat* leplezik le.³¹ Tudjuk, hogy hétköznapi idegenyűlölet, a mássággal szembeni, akár látszólag csupán verbális agresszióban megnyilvánuló intolerancia bizonyos körülmények között a legborzasztóbb kegyetlenségeket eredményezheti. Hitler és társainak zsidógyűlölete a kor hétköznapi antiszemitizmusában gyökerezett. A néhány évvel ezelőtti magyarországi romagyilkosságok elkövetőinek hétköznapi romagyűlölete brutális tettekbe torkollott: ártatlan emberekre, köztük gyerekekre kezdtek el vadászni. Napjainkban, a migrációs krízis időszakában a menekülteket sokan olyan idegeneknek látják, akik veszélyeztetik az európai értékrendet, akik rombolni akarnak. Sajnos túl sokszor lehet hallani azt, hogy „ezek nem is emberek” és tudjuk, hogy ez a fajta gondolkodásmód milyen következményeket vonhat maga után. Nem csak az emberi méltóság tisztelőének nyilvánvaló megsértése kegyetlenség, hanem az önmagukat az elvárttól eltérő módon kiteljesítők kirekesztése, vagy éppen az ilyen emberekkel szembeni közöny

²⁹ Vö. Axel Honneth: *Harc az elismerésért* (fordította: Weiss János, L' Harmattan, Bp., 2013)

³⁰ Péterfy Gergely: *Kitömött barbár* (Kalligram, Bp., 2014) 168. o.

³¹ Az afrikai származású Angelót a civilizált 18. századi bécsiek barbárnak tekintik, pusztán a bőrszíne miatt, ez olyan botrányt jelent számukra, amelyet csak fokoz Angelo műveltsége és tökéletes nyelvtudása.. A regény másik hőst, Kazinczyt és apját ugyancsak megalázzák Bécsben szokatlan viseletük miatt. Hiába fogadják el és tisztelik bizonyos felvilágosult körök Angelót, fekete bőre botrány marad, halála után az uralkodó parancsára kitömött testét ágyékkötőben kiállítják a Természettudományi Múzeumban az egzotikus állatok mellé, nyilvánvalóvá téve a civilizáció barbárságát. I. m., különösen 166-171., 236-237. o., 436. o.

is az (Honneth ezt a más életmódokkal szembeni szolidaritás hiányaként értelmezi). Étienne Balibar kegyetlenség alatt a szélsőséges erőszakot érti és két alapvető formáját írja le: az „ultra-objektív” és az „ultra-szubjektív” kegyetlenséget. Az előbbi során az embereket értéktelen, tetszőleges célokra használható, vagy éppen elpusztítható dolgokként kezelik, az utóbbi esetben a valamilyen értelemben más emberi egyénekre vagy csoportokra fenyegető, veszélyes ezért elpusztítandó gonoszokként tekintenek.³² Az e pontban tárgyalt kegyetlenségek – a fogalmat nyilvánvalóan tágabban értelmezem mint a francia gondolkodó – legdurvább fokát jelentik a Balibar által azonosított jelenségek: a másik egyént, csoportot a legteljesebb mértékben megvetik, radikálisan idegennek tekintik: vagy egyáltalán nem számít az önkitaljesítésük („ultra-objektív” kegyetlenség), vagy kifejezetten az életmódjuk, a származásuk, a sajátosságaik miatt látják veszélyesnek őket („ultra-szubjektív kegyetlenség”), amely maga után vonja, vagy vonhatja a jogi elismerés megtagadását is, a szeretet-gondoskodás helyett pedig közönyről vagy gyűlöletről kell beszélnünk.

Valójában a 4. pontban eddig említett és a következőkben röviden értelmezett valamennyi jelenség *összefüggésbe hozható az idegenség fogalmával*, tehát a kegyetlenség és az idegenség között szoros kapcsolat mutatható ki. Nem csak az tartozik ide, amiről eddig szó volt, amikor a valamilyen értelemben más idegené nyilvánítják, hanem az is, amikor a valamilyen értelemben más ember idegennek érzi magát (akár anélkül, hogy őt idegennek tartanak). Az egyén számára olykor idegen az emberi világot is magába foglaló Természeti vagy Isteni Rend (4. 1.), ezért lázad ellene, esetleg idegennek érzi magát egy adott emberi rendben, ezért új rendet akar létrehozni, vagy a régi rendet szeretné helyreállítani (4. 4.; 4. 5.). Mindezek megvalósítója általában az emberekkel, az új rend útjában állókkal vagy a rendet kikezdőkkel szemben bármit megengedhetőnek tart. A másik idegenként kezeléséhez elvezethet továbbá az élvezetek maximalizálására törekvés (4. 2., a másik csak az élvezetet szolgáló eszköz, Sade-nál a lázadás eszköze is), illetve a hatékonyság rendjének kialakítása (4. 6., ha ez nem a rend működtetőinek legteljesebb kihasználására és a hasznavehetetlenek elpusztítására törekszik, akkor is szükségszerűen idegenként kezeli a „hasznos testeket”, ennek szükségszerű következménye a rendben lévő emberek világtól és önmaguktól való elidegenedése, lásd ehhez még az 5. 1. pontot).

4. 4. Egy új rend megalkotása

³² Étienne Balibar: *Violence and Civility: On the Limits of Political Anthropology* (Translated by Stephanie Bundy, In: *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, Volume 20, Numbers 2 and 3, 2009) 22. o., illetve Kiss Lajos András: *Étienne Balibar és a civilizált erőszak opciója* (In: *Az erőszak reprezentációi*, i. m.) 87-99. o.

Az ideális rend megkonstruálására törekvés, az Istennek tetsző földi világ vagy egy „jobb” társadalom kialakítása a történelmi tapasztalatok szerint, általában kegyetlenséggel jár. Egy új rend megvalósításának legfőbb akadályát a belső és a külső ellenségek (népek, társadalmi csoportok, lázadók) jelentik. A gyűlöletnek itt is fontos szerepe van, az Igazságba vetett hit és az ellenség gyűlölete egymást erősíti. Az új rend megtervezői gyakran hivatkoznak arra, hogy az építkezést akkor lehet megkezdeni, ha előtte leromboljuk a régi rendet. A birodalomépítők, hódítók terveinek megvalósításához mindig hozzátartoztak a kegyetlenségek. A 20. századi diktátorok a civilizációs normák látszólagos érvényességét fenntartva az előidézett szenvedéseket igyekeztek *szükséges szenvedésként* beállítani. Az orvos is fájdalmat okoz a betegének, de ez szükséges a gyógyulása érdekében: önképük szerint a kegyetlenség 20. századi államaiban olyan „orvosként” működtek a vezetők, akik meggyógyítják a társadalmat (az új rend tehát valójában egy régi, „egészséges”, ideális állapot helyreállítása). Hitler az államférfi tevékenységét egy ízben a fogorvoséhoz hasonlította: radikális és gyors beavatkozásra van szükség a zsidókérdés tekintetében, ahogy egy foghúzás esetében is, hiszen csak ekkor múlik el a fájdalom.³³ A bolsevikok azért tudtak hatalmi pozícióban maradni az 1917-es orosz forradalmat követő polgárháborúban, mert ők voltak a legkegyetlenebbek. Úgy vélték, hogy az új rend felépítéséhez minden áldozat megengedhető. Sztálin már a saját hatalma megőrzése érdekében gyakorolt terrort, de élvezte is a kegyetlenséget. Esetében már nem egy körülhatárolt, pláne nem nyíltan lázadó ellenség ellen folyt a harc, hiszen az minősült ellenségnek, akit ő annak nyilvánított, nem volt olyan társadalmi csoport a Szovjetunióban, amely nem szenvedte meg a sztálini terrort. Nyilvánvaló, hogy ha az emberekre csak mint az elérendő cél megvalósításához szükséges eszközökre tekintünk, nem alkothatunk meg egy olyan társadalmat, amely az embert értéknek tekinti. Ne feledjük, hogy a 20. századi diktátorok számára a népért, az eszméért, a nemzetért harcoló katonák is értéktelenek voltak. Az új rendet és az új embert erőszakkal megalkotni kívánó humanizmus eleve inhumánus. Az, aki kételkedés nélkül hitt az Eszmében, a Pártban, a Vezérben és kegyetlen tetteket is elkövetett, önmagával is ugyanolyan kegyetlen volt, mivel saját magát – ahogy Lukács György írja: saját lelkét, erkölcsiségét – áldozta fel egy jobb világért.³⁴ A lelkiismeretet kiiktatása mint *önkegyetlenség* árán elkövetett kegyetlenség, túl azon, hogy pozitív társadalmi változásokat biztosan nem idéz elő, tönkreteszi az egyént is. A lelkiismereti küzdelmekben felőrlődő „forradalmárok” talán kevesen voltak: többen olyan szadisták, akik élvezték az új rend felépítéséhez szükségesnek mondott rombolást, a legnagyobb tömeget pedig a „végrehajtók” tették ki, akik általában nem küzdöttek lelkiismereti dilemmákkal.³⁵ A kegyetlen-

³³ Koch-Hillebrecht: i. m. 25. o.

³⁴ Vö. Lukács György: *Taktika és etika* (In: Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok* 1918-1919, Magvető, Bp., 1987) 124-132. o.

³⁵ Az „új rend” kialakítására törekvést és a szadizmust ötvözték 1944-45 telén Budapesten a nyilas csoportok, de mint az Zoltán Gábor: *Orgia* (Kalligram, Bp., 2016) című valós történeken alapuló regényéből is nyilvánvalóvá válik, a szadizmuson volt a hangsúly, a zava-

ség államaiban a legborzasztóbb tetteket a kegyetlenség „technikusai”, speciálisan erre létrehozott szervezetek tagjai hajtották végre. Minél nyilvánvalóbb a végrehajtók számára is, hogy amit tesznek, az kegyetlenség, annál kevésbé működik a „szükséges szenvedés” előidézésének fedőmagyarázata. Amikor az adott rend (állam, birodalom, nemzet) „érdekeire” való hivatkozás nehezen elfogadható már, akkor marad a felsőbb törvényekre, valamiféle antropomorfizált ember feletti Rendre való utalás: a szenvedés ugyan szükségtelennek tűnik, de Isten, a Sors, a Természet mégis ezt akarja, legalábbis lehetővé teszi, tehát nem kegyetlenség. Vagy kegyetlenség, de Isten, a Sors, a Természet kegyetlen, nem azok, akik elrendelnek, pláne nem azok, akik csak végrehajtnak bizonyos – Isten akaratából, a Sorsból, a Természet Rendjéből következő – cselekedeteket. Ez utóbbi gondolat jelenik meg Hitler 1933 áprilisában Hindenburgnak írt levelében, aki a zsidók üldöztetésével kapcsolatban a saját és eszmetársai kegyetlenségének elismerése helyett arról ír, hogy „magam is szenvedek a sors kegyetlensége miatt, mely olyan döntéseket kényszerít ki belőlünk, amelyeket emberileg ezerszer is elkerülnénk.”³⁶ Paul Ricoeur a zsarnok beszédét az erőszak beszédéként írja le: a másokat meggyőzni, elcsábítani kívánó zsarnoknak a szofista még a hóhérnál is fontosabb.³⁷ Nem véletlen tehát, hogy a náci eljutottak a szükségszerű emberi kegyetlenség torz fogalmához. Himmler az egyik, 1943-ban tartott beszédében a következőket mondta az SS erkölcsi elveiről: „Soha nem leszünk kegyetlenek, sem szívtelenek, ha nincs rá szükség.”³⁸ Ebből az következik, hogy vannak helyzetek, amikor *szükséges a kegyetlenség*. Ez persze – e tanulmány I. részében adott meghatározás alapján – önellentmondó állítás: *a kegyetlenség soha nem szükségszerű* (csak a sérelem okozás lehet az, bizonyos indokolt esetekben), hiszen eleve olyan sérelem okozását (vagy annak eltűrését) jelenti, amely *elkerülhető, mellőzhető*.

4. 5. A rend helyreállítása

ros ideológia leginkább csak ürügyet szolgáltatott a frusztrált, elnyomott kisembereknek, hogy mások felett végre hatalmat gyakorolhassanak, a Kun páterhez hasonló gátlástalan figurák cselekedetei követendő mintaként szolgáltak. A kihallgatások során legalább 20 perc kínzás mindenkinek járt, nem csak a zsidóknak, hanem a keresztény katonaszökevényeknek is, akiket a nyilasok nem akartak megölni. Lásd i. m. 134. o. A szadista játékoknak, a zsidó nők megerőszakolásának sokszor olyanok sem tudtak ellenállni, akiknek a legkevésbé sem voltak „politikai” indokaik (mint a csoportba beállított, megkínzottból kínzóvá váló katonaszökevények, illetve lásd a regényben „Kisrenner” reakcióját a foglyok feletti korlátlan hatalom lehetőségére). I. m. 156-158. o.

³⁶ Koch-Hillebrecht: i. m. 35. o.

³⁷ Ricoeur: i. m. 128. o.

³⁸ A beszédet idézi: Fromm: i. m. 466. o.

A kegyetlenség fakadhat *bosszúvágyból*, lehet a mások által okozott szükségtelen szenvedésre, a korábban *elkövetett kegyetlenségre adott válasz*. Ahogy Axel Honneth rámutat, a kirekesztés, az elismerés megtagadása vezethet az elismerésért vívott harchoz, akár az azonos problémával küzdők (a jogi elismerés és a társadalmi elismerés hiánya esetén) kollektív elismerési küzdelméhez, amely nem feltétlenül jár agresszióval, a kegyetlenség pedig kifejezetten árt ezeknek a törekvéseknek, hiszen ellenérzéseket szül és mintegy indokként szolgálhat az elismerés megtagadásához. Előfordul azonban, hogy az *elismerés megtagadása miatti megalázottság* kegyetlenségekhez vezet. A visszautasítás, a másik emberi méltóságának megsértése, az egyéni képességek semmibevétele, egy adott közösség, csoport lenézése lehet kegyetlen tettek oka. Ezekben az esetekben tehát a különböző fokú kegyetlenségek kegyetlenséget váltanak ki: ne gondoljuk, hogy csak a másik legdurvább megalázása vezethet „robbanáshoz”, talán kevésbé nyilvánvaló, hogy a hétköznapi kegyetlenségeknek is nagy jelentősége van ebből a szempontból (erről majd később). Nem csak az egyéntől vagy egy csoporttól megtagadott elismerés kelthet bosszúvágyat, hanem valamely, az adott egyénhez, közösséghez kapcsolódó érték felszámolása is (az egyén számára fontos másik megalázása, megölése, az egyén, vagy közösség életfeltételeinek ellehetetlenítése, stb.). A bosszút Fromm a rosszindulatú agresszió spontán megnyilvánulásai között említi, amely nem a kegyetlenséget megvalósító egyén jelleméből következik, hiszen valamire adott reakció, de mégsem sorolható a biológiailag adaptív védekező agresszió körébe. Ugyanakkor vannak olyan emberek – erre Fromm nem utal –, akiken a bosszúvágy olyan módon elhatalmasodik, hogy torzul a személyiségük és a bosszú válik legfőbb életcéljükké. A rend elleni támadás lehet olyan *szabályszegés* is, amelyben a rend egésze vagy annak bizonyos vonatkozásai elleni lázadás fejeződik ki, ezért a rend tekintélyének megőrzése érdekében nem maradhat el a megtorlás – véli a szabálykövető egyén, akkor is, ha esetleg ő maga sem ért egyet az adott normával, de a rendben elfoglalt helyzete ennek betartatását kívánja meg, akár szenvedés okozása által is. A *nárcizmust* is itt kell megemlíteni: az olyan ember, aki meg van győződve a maga tökéletességéről, nagyszerűségéről, támadásnak fogja fel, ha valaki a legkisebb mértékben is, – például egy jogos kritikai megjegyzés formájában –, megsérti az önképét, ez agresszív válaszreakciót válthat ki belőle. Az önmagáról kialakított kép fenntartásáért a nárcisztikus ember bármire képes, főként azért, mert ami valamilyen módon nem vele kapcsolatos, annak nincs értéke a számára.³⁹ A csoportnárcizmus, amikor az egyén annak a csoportnak a különlegességét hangsúlyozza, amelyhez ő tartozik, a sérelmekre adott eltúlzott válaszreakciók miatt Fromm szerint „az emberi agresszió legelső forrásai közé tartozik, mégis csupán a védekező agresszió egy formája”.⁴⁰ Ezekben az esetekben túlzott védekezéstről, tehát szükségtelen fájdalomkötésről van szó, ami már kegyetlenség. A *félelem* is oka lehet a tudatos kegyetlenségnek, itt persze nem arról a félelelről van szó, amely előrelátásra, az

³⁹ Fromm a nárcizmusról: 291-298. o.

⁴⁰ I. m. 298. o.

életet potenciálisan veszélyeztető tényezők kiküszöbölésére készíten bennünket, hanem az irracionális félelemről, amely arra jellemző, aki a fenyegetést nem tanúsító másikat úgy látja, mint aki az élete, jól-léte tönkretételére törekszik. Az ideggyűlölet háttérében ott van ez az irracionális félelem. Az etnocentrikus, a vallási és a politikai szeretet gyakran együtt jár az idegentől való félelemmel, az idegen gyűlöletével, aki pusztán létével fenyegeti a saját értékeket, érdekeket: így a támadás nem más, mint védekezés.⁴¹ A modern politikai antiszemitizmus egyaránt táplálkozott mindhárom szeretetből, és a kutatások tanúsága szerint napjaink antiszemitáira is jellemző az erős „nemzeti szeretet”.⁴² *A bosszúvágyban, a szabálykövetésben, a nárcizmusban és a félelemben gyökerező kegyetlenség megvalósítójának célja a rend* – az erkölcsi-metafizikai rend, az előírásyszerűség, a pozitív önkép és a nyugalom (biztonság) – *helyreállítása*. Nem egy esetben az, aki a megzavart rend helyreállítását tartja a legfőbb céljának, önmagával szemben is kegyetlen: akit a bosszúvágy mozgat, magát is tönkreteszi előbb vagy utóbb, az irodalomban gyakori ez a téma. Gondoljunk pl. azokra a hősökre, akik féltékenységből, sértettségéből kegyetlenek szerelmükkel és másokkal: például Othellóra Shakespeare-nél, Ferdinándra az *Ármány és szerelemből*, vagy Heathcliff-re az *Üvöltő szelekből*. A rend, vagy a vélt rend helyreállítását elvégző ember tudja, hogy szenvedést okoz másoknak, és sokszor magának is, de úgy gondolja, hogy ez szükséges a rendteremtéshez, tehát van önmaga előtt is vállalható *indoka* a károkozásra. Azonban az előidézett szenvedés semmiképpen sem lehet szükséges, hiszen egyik esetben sem az élet védelméhez nélkülözhetetlen szenvedésről van szó.

4. 6. A rend hatékony működésének biztosítása

Michel Foucault *Felügyelet és büntetés* című nagyhatású művében részletesen foglalkozik azzal, hogy miként szorult vissza a 19. századra a büntetesként alkalmazott kínhalál. A börtönbüntetés válik Nyugaton a legfontosabb büntetéssé, *eltűnik a szenvedés okozás látványossága*, és a fizikai fájdalomnak is egyre kisebb jelentőséget tulajdonítanak. A cél immár az, hogy a büntetések *inkább lelki*, mintsem testi szenvedéssel járjanak. A felvilágosodás korában a büntetesként alkalmazott nyilvános kínhalált *megengedhetetlen kegyetlenségnek* kezdik tekinteni és humánusabb büntetéseket követelnek. Valójában korábban is tisztában voltak a kínhalál kegyetlenségével, a felesleges szenvedés okozás tényével, hiszen Foucault utal rá, hogy jogtudósok ezt a jelzöt használták kínzásokra, de minden bíráló szándék nélkül. A kegyetlenség elfogadhatóságát, tehát a szükséges kegyetlenséget – amely persze értelmetlen fogalom, ahogy szó volt róla –, a rend érdekeinek egy sajátos értelmezésével indokolták. Egyrészt a kínhalálnak kell *felmutatnia* a nyilvánosság előtt *a büntett kegyetlenségét*, másrészt, mivel a bűnös büntetével az uralkodó személyét

⁴¹ Csepeli: i. m. 219. o.

⁴² Egy újabb, 2013-as magyar kutatás tanulságait lásd: i. m. 223-228. o.

is sértette, a hatalomnak *bosszút* kell állnia (a bűnözőre mint az uralkodó ellenségére tekintenek), és meg kell mutatnia erőfölényét, *meg kell semmisítenie* a kegyetlenséget *a kegyetlenség fokozása* által.⁴³ Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a nyilvános kínhalált „felváltja” a börtönbüntetés? Foucault szerint ez logikusan következik a 17-18. században létrejött *fegyelmező társadalom* működéséből: a büntetési rendszerbe is bevezetik a lekülönbözőbb intézményekben, iskolákban, kaszárnyákban, üzemekben, kórházakban már bevált felügyeleti módszereket. A fegyelmező társadalom panoptikus, amelyben *mindenki megfigyel, ellenőriz mindenkit*.⁴⁴ Foucault rámutat, hogy a felügyeleti hatalom *hasznos egyéneket gyártó „gépezetként” működik*, „sokrétű, automatikus és névtelen hatalom”, hiszen a felügyelet felülről lefelé, de alulról felfelé, és oldalirányban is ható hálózatként működik, amelyben tehát a felügyelők is felügyelet alatt állnak.⁴⁵ Hangos és erőszakos megnyilvánulások nem szükségesek egy jól működő fegyelmi rendszerben, ahol a test feletti uralom *a hatalom mikrofizikáján*, az optika és a mechanika törvényein alapul, és a kiszámított tekintetek folyamatos mozgásának van szerepe. Az egyéneket úgy osztják el a térben, hogy jól megfigyelhetők legyenek, az *időbeosztást* szigorúan szabályozzák, az *elvárt mozdulatokat*, feladatokat a képzés időszakában gyakorlással kényszerítik rá a testre (a vizsgának meghatározó szerepe lesz), a rendelkezésre álló erőket pedig úgy *kombinálják*, hogy a leghatékonyabb gépezet jöjjön létre.⁴⁶ A fegyelmi gépezetek fegyelmezőrendszere más elvek alapján működött a 17-18. században mint a hagyományos büntetőrendszer: nem elítél bizonyos tetteket a törvényre hivatkozva, hanem a jutalmazás és a büntetés kettős rendszerével nyomást gyakorol a munkásokra, tanulóakra, katonákra. A felügyeleti hatalom a nem szabványos viselkedésmódok megjavítása érdekében büntetéseket szab ki, hierarchizál, összehasonlít, rangsorba állít a normának való megfelelés alapján, tehát *normalizáló hatalomként működik*.⁴⁷ Ez lesz hatással a büntetőjogra, a büntető hatalom is egyre inkább normalizáló hatalomként működik majd (Foucault a bírók óriási „gyógyítási étvágyáról”, és „terapeutikai ítéletekről” ír): ezért tűnik el a kínhalál mint büntetés és válik a börtönbüntetés a legfontosabb büntetéssé.⁴⁸ A tökéletes fegyelmi rend utópiájához, Bentham *Panopticonjához* a legközelebb a börtönök állnak, amelyek fegyelmező, normalizáló gépezetként működnek.⁴⁹

⁴³ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés* (fordította: Fázsy Anikó és Csűrös Klára, Gondolat, Bp., 1990) 9-95. o.

⁴⁴ I. m. 285. o.

⁴⁵ I. m. 241-242. o.

⁴⁶ Részletesebben erről: i. m. 185-232. o. A fegyelem olyan individualitást hoz létre, amely négy jellemvonással rendelkezik: cellás, organikus, keletkezéstörténeti és kombinatorikus, ennek elérése érdekében pedig négy fő technikát indít be: tablókat állít össze, manővereket ír elő, gyakorlatokat szab ki, „taktikákat” vezet be. I. m. 225. o.

⁴⁷ I. m. 233-266. o.

⁴⁸ I. m. 250-251., 419. o.

⁴⁹ I. m. 338. o.

Nem részletezve tovább Foucault koncepcióját, feltehetjük a témánkhöz kapcsolódó kérdést: a börtönbüntetés (pontosabban: a szabadságvesztés) mint ún. humánus büntetés már nem kegyetlen? Azt mondhatjuk, hogy *másképpen kegyetlen*, mint a kínhalál, amelynek kegyetlensége egy bizonyos civilizációs szint felett nyilvánvalónak tűnik. A börtönbüntetés nem csak azért kegyetlen, mert sok esetben a testet érintő „többletbüntetéssel” jár (verés, a foglyok egymással szembeni kegyetlenkedése, ételmegvonás, stb.), hanem azért is, mert bár a büntetés egyik deklarált célja az elítélt megjavítása, ezt nem éri el.⁵⁰ Foucault szerint a börtön termelte ki a „bűnözőt”, a törvénytelenység egy speciális, „megjelölt”, patologizált típusát, amely „hasznos” abból a szempontból, hogy *állandósítja a felügyeletet* bizonyos jól körülhatárolt társadalmi csoportok felett, amelyeket marginalitásuk és elzártságuk miatt kevésbé súlyos törvénysértések felé lehet terelni.⁵¹ A börtönbüntetés tehát valójában nem a rend helyreállítását, inkább annak hatékony működését szolgálja. De még ha úgy is véljük, hogy lehet olyan büntetés-végrehajtási rendszert kialakítani, amely mentes a többletbüntetésektől, illetve valóban hozzásegíti az egyént ahhoz, hogy visszaintegrálódjon a társadalomba, adódik a *fegyelmező rend kegyetlenségének* kérdése. A fegyelmező társadalom egyes intézményeiben csak az számít, hogy a normalitás előírt mércéjéhez alkalmazkodjon az egyén, és ezáltal hasznos testként funkcionáljon. Ennek azonban az egyéni sajátosságok elnyomása az ára, mivel egyik fegyelmező intézménynek sincs szüksége olyan emberekre, akik nem illeszkednek bele a struktúrába.

Sade a *Szodomában* a kegyetlenség szadista rendjét alkotta meg, e rendben pedig a *fegyelmező társadalom bizonyos mechanizmusait is felhasználják*, illetve mondhatjuk, hogy ezeket kifordított módon, nem eredeti rendeltetésüknek megfelelően alkalmazzák a kéjencek. Létrehoznak egy olyan gépezetet, amely élvezetet termel számukra, a lehető leghasznosabb módon, a kinyerhető élvezeteket maximálva.⁵² Bizonyos elemek a felügyelet rendjéből valók: *az ellenőrzés hatékony megszervezése* (mindenki figyel mindenkit, a négy barát minden délelőtt vizitet tart, de sor kerül egyéb vizsgálatra, szemlére is); *a tér megfelelő kihasználása*; a részletes *időbeosztás*; *a lázadó törekvések* elsősorban manipulatív módon való *megfékezése*, főként a túlélés reményének fenntartásával; illetve a foglyok egy részének (mesélők, öregasszonyok, baszók) „*tettetársként*” való bevonásával, akik privilégiumok

⁵⁰ I. m. 24., 378. o.

⁵¹ I. m. 378-380. o.

⁵² A sade-i orgiák, élőképek gépszerűségét emeli ki Barthes, az orgiák modellje a munka, hiszen ezt „megszervezik, részekre osztják, vezénylik, ellenőrzik, akár valamely műszakot a műhelyben; teljesítménye olyan, akár a futószalagon végzett munkáé”. Barthes: i. m. 142-143., 172-173. o. Hozzátehetjük, hogy a *Szodomában* nem csak az orgiák gépszerűek, ezt az urak által létrehozott rend egészéről elmondhatjuk. Sade műveiben a gépszerű működésmód mellett valódi gépeket is alkalmaznak különböző célokra (kínzás, a kéj fokozása). I. m. 172. o.

fejében ellenőrző vagy más jellegű feladatokat látnak el.⁵³ A várkastély rendjét ugyan szigorú szabályok biztosítják, amelyek büntetéssel sújtják a négy barátot is, ha megszegik ezeket, viszont az esetükben a büntetés csupán pénzbírság, amely nem jelent számukra valódi terhet, a foglyokat viszont akkor is büntetik, amikor nem is vétkeztek, ez is a szadista gyönyörök egyike.⁵⁴ A Sade által megálmodott kegyetlen rendben csak egyszer van lázadásközeli hangulat, az albaszók között, az utolsó hónapban, amikor a legdurvább kínzások történnek, és az egyik albaszó szökésre próbálja rávenni Augustzinát. A barátok leleplezik a szökési kísérletet, az albaszót kínhalállal büntetik, a többiek zendülését ezzel elfojtják.⁵⁵ Az olvasóban persze felmerülhet, hogy a nyolc erős fiatalember (a négy főbaszó és a négy albaszó) miért nézi tétlenül ártatlanok, többségükben még gyermekek kínzását, amikor könnyűszerrel (főleg az alávetett fiúkkal, lányokkal, feleségekkel szövetkezve) ártalmatlanná tehetnék a négy kéjencet. Az eldugott és behavazott helyen lévő várkastélyt ugyan lezárták, de bent senki sincs külön bezárva, csak az élvezetekre kijelölt négy hónap letelte után hoznak létre cellákat azoknak az alávetetteknek, akik biztosak lehetnek benne, hogy nem kímélik meg az életüket. Ha elfogadjuk, hogy létezhet egy ilyen módon kialakított rend, amely ellenáll a lázadásnak, akkor ennek oka – Foucault kifejezésével – a „hatalom mikrofizikájában” keresendő. A *foglyokat megosztják*, különböző „státusszal rendelkeznek”. A fogvatartók a baszókat nem kínozzák, a főbaszókkal különösen jól bánnak (így a baszók csoportja nem egységes), a mesélőknek kifejezetten túlélést ígérenek romlottságuk miatt, ezért ezeknek a csoportoknak nem érdekük szembeszállni uraikkal, még ha nem is lehetnek teljesen biztosak abban, hogy életben maradnak (de a szökni próbáló albaszó esetéből levonhatták a következtetést: jobb, ha engedelmeskednek). Ha az alávetettek teljesítik a barátok elvárásait, ezért külön jutalomban nem részesülnek (csupán mentesülnek a büntetéstől), de ebben a világban is *van jutalmazás*, ami itt az életben hagyást jelenti. A barátok azt értékelik, ha valaki hozzájuk hasonlóan élvezzi a határátlépés gyönyörét, tehát normálisnak tekinti az általában elfogadhatatlannak tartott magatartásmódokat és lelkesen vesz részt a „játékokban” (ezt teszi a feleségek közül Julie és valamennyi mesélő), de hogy ez sem áthághatatlan szabály, bizonyítja, hogy a közreműködő öregasszonyokat feláldozzák.⁵⁶

⁵³ Vö. *Szodoma százhusz napja*. A tér kihasználásáról és az időbeosztásról lásd a „szabályzatot”: 38-42. o., a vizitekről pl.: 123. o., a vizsgálatról: 240. o. A kiépített felügyeleti rendszer a *Justine* című regényben is szerepet kap a kolostorban, ahol szerzetesek lányokat tartanak fogságban élvezeteik kiszolgálása céljából. Vö. *Justine* 122-124. o.

⁵⁴ Ez így van a *Justine* említett kolostorában is. I. m. 123. o.

⁵⁵ *Szodoma százhusz napja* 296. o.

⁵⁶ Végül egy feleség, a négy mesélő, négy baszó és három szakácsnő (ez utóbbiakat azért nem ölik meg, mert tehetségesek) marad életben (tehát feláldozzák a lányszeráj és a fiúszeráj tagjait, a négy albaszót, a három feleséget, a négy öregasszonyt és a három konyhalányt). I. m. 315-316. o.

A kegyetlenség 20. századi államaiban újra meghatározó szerepet kapott a *kínvallatás*, a rendszer ellenségeinek pedig – a legtöbb esetben nem, vagy nem tiszteséges büntetőeljárásban kiszabott büntetésként – *kínhalál*, olykor a nyilvános kínhalál járt (a tömeges elgázosítás kínhalálnak tekinthető, a koncentrációs táborokban elrettentésként nyilvános akasztásokat is tartottak).⁵⁷ Ugyanakkor ezen államok alapvető működés módjainak, a kegyetlenség modern intézményeinek – különösen a koncentrációs táboroknak – alapját a fegyelmező társadalomban találhatjuk meg, a fegyelmezés kidolgozott technikái az intézményesített tömeggyilkosságok hatékonyságát meghatározó módon elősegítették. A felfoghatatlan kegyetlenség rendjében történeteket ezért *nem értelmezhetjük pusztán civilizációs visszaesésnek*, hiszen ezt a rendet *a modern civilizációra jellemző struktúrák felhasználásával működtették*. A felügyeleti rend korábban felsorolt jellemzői (hatékony időbeosztás, térkihasználás, ellenőrzés, stb.) a koncentrációs táborok világára is igazak. Amikor Primo Levi arról ír, hogy az „értelmetlen”, tehát az öncélú kínzást szolgáló destruktív erőszaknak milyen megnyilvánulásai voltak, felsorol olyan jelenségeket is, amelyeknek talán nem a kínzás volt a fő céljuk, hanem *a felügyeleti rend biztosítása*.⁵⁸ Itt említhetjük pl. azt, hogy az „Appelt”, a felsorakoztatott foglyok számbavételét az időjárástól függetlenül megtartották, olykor még a haldoklókat és az aznap elhunytakat is kihozták és a földre fektették; *a rend mindenhatóságát* bizonyítani kívánó szertartás volt az értelmetlennek tűnő „ágyazás” is: a matracot, a párnát és a takarót meghatározott módon kellett elrendezni, ha valaki hibázott, szigorú büntetés járt érte. Levi is megállapítja: „Azt hiszem ... nyilvánvaló, hogy a lágervilág ... nem volt egyéb a német katonai módszerek egyik változatánál, alkalmazásánál”, és a foglyok seregét a hadsereg dicstelen másának, karikatúrájának tekinthetjük.⁵⁹ Az öt kabátgombnak minden körülmények között meg kellett lennie, a sáros fapapucsot pedig kocsikenőccsel kenték be az előírásoknak megfelelően.⁶⁰ A rabok *bizonytalanságban tartása* fogvatartásuk végső célját tekintve (ami az elpusztításuk volt), tehát a túlélésbe vetett remény hozzájárult a rend fenntartásához, a sonderkommandósok – akiknek nem lehettek illúzióik – lázadására akkor került sor, amikor már kevés munkájuk volt, és számíthattak rá, hogy őket is meggyilkolják. A Sade által kitalált kegyetlen renndhez hasonlóan a koncentrációs táborokról is elmondható, hogy a szigorú rend ellenére a „*többletbüntetéseket*” *elnézték*, hiszen

⁵⁷ Améry rámutat, hogy a kínvallatás teljesen soha nem szűnt meg, még a 20. század második felének civilizált nyugati államaiban is jelen van, ha nem is legálisan, pl. a kihallgatás során alkalmazott rendőri erőszak formájában (továbbá a háborúban a nyugati országok katonái is részt vettek hadifoglyok megkínzásában, Améry Vietnámra utal, nyilván azóta számos más példát tudunk felsorolni erre, pl. az iraki hadifoglyok megkínzását Abu Gharibban 2004-ben, vagy az USA guantánamói börtönében a terrorizmussal gyanúsított emberekkel szemben foganatosított kínzásokat), de a Harmadik Birodalomnak a kínvallatás, illetve a szadizmus az essenciája volt. Améry: *A kínvallatás* 44., 57. o.

⁵⁸ Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 132-159. o.

⁵⁹ I. m. 146. o.

⁶⁰ Levi: *Ember ez?* 39. o.

általában következmények nélkül maradtak az SS örök vagy a kápók szadista kielégései. Szintén hasonló elem a *foglyok megosztásának* technikája (lásd a „szürke övezet” már tárgyalt fogalmát). Továbbá a kegyetlenség jól megszervezett rendjében a rab vagy csöndben teszi a dolgát, vagy kiabál, ha kínozzák. *Mindig a fogvatartók uralják a nyelvet*, ha a koncentrációs táborban – ahol egyébként számos nyelv volt jelen –, valaki nem értette meg a német vezényszavakat, az könnyen az életébe kerülhetett.⁶¹ A túlélőknek sincs nyelve: vagy nem beszélhet (Sade-nál), vagy nem akar beszélni (mint számos holokauszt túlélő): ha mégis elmondja, amit átélt, nyilvánvalóvá válik számára, hogy nem tudja megfelelően kifejezni azt. Barthes szerint a Sade által leírt orgiák ténylegesen megvalósíthatatlanok, mert egyszerűen meghaladják az ember fizikális korlátait. Az áldozatok lázadásának hiányára Barthes is felhívja a figyelmet, egy lázadás nélküli szadista rend, Foucault felügyelet-értelmezésének fényében viszont már egyáltalán nem tűnik lehetetlennek. Általában persze igaz, hogy Sade *elválasztotta egymástól az elképzelhetőt* (a „nyelvileg valóságost”) és *a valóságot*, hiszen azt állította magáról, hogy ugyan mindent elképzelt, ami csak elképzelhető a kicsapongások terén, de nem bűnöző, nem gyilkos.⁶² A képzelet és a realitás különbözősége Auschwitzban felszámolódott.⁶³ A halálgyár többek között azért válhatott valósággá, mert *az áldozatok kételkedtek valóságosságában*. A *Sorstalanság*ban Köves – társainak többségéhez hasonlóan – akkor is a megtanult civilizációs sémáknak megfelelően gondolkodik és viselkedik (engedelmesség, a hivatalos személy tisztelete, bizalom az okiratokban, becsületesség), amikor ezek már csupán azt segítik elő, hogy Auschwitzba kerüljön.⁶⁴ Persze

⁶¹ Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 113. o., illetve Barthes i. m. 39. o. Barthes szerint Sade-nál a beszédnek meg a pozitívának ugyanaz az értéke, ezért felcserélhetők egymással. I. m. 40. o.

⁶² Barthes: i. m. 155-156. o., lásd ehhez még: Bataille: i. m. 139-140. o.

⁶³ Kertész a *Gályanapló*ban néhány gondolatot megfogalmaz Sade világának és Auschwitznak a hasonlóságáról és különbségéről. Kertész szerint „Sade világegyeteme tömény sűrítésben Auschwitz”, de „Auschwitz létrehozói általában nem élveztek”, inkább „hajszoltak voltak és hajszolók, valami konkrét és metafizikai hajsza áldozatai”. A képzelet és a realitás problémájára reflektálva Kertész megjegyzi, hogy Sade tényleg teljesen esztétikai, a valóságban elgondolhatatlan világot alkotott, de „Auschwitz realitása viszont megint csak elgondolhatatlan világ, olyan világ, amit csakis az esztétikai képzelet segítségével gondolhatunk el”. Kertész Imre: *Gályanapló* (Magvető, Bp., 1992) 328-329. o.

⁶⁴ Kövest leszállítják munkába menet a buszról, de úgy véli, nem lehet baja, hiszen van igazolványa, rajta a hadiüzemi hatóság pecsétjével, továbbá magától értetődő számára, hogy egy rendőrnek engedelmességgel tartozik, és azt gondolja, nem lenne becsületes tőle, ha megszökne, pedig megtehetné. Bár társai közül vannak, akik megpróbálják megvesztegetni a rendőrt, egyvalaki pedig megszökik a téglagyár felé vezető úton, de a többiekre jellemző a rendbontás, sőt sokan jó ötletnek találják, hogy önként jelentkezzenek a transportba, Köves ezt valamiféle kalandnak fogja fel és az addiginál értelmesebb életmódot vár a munkától. *Sorstalanság* 51-91. o. Köves engedelmességét elősegíti, hogy Lajos bácsi korábban tudatosította benne, hogy neki is vállalnia kell a közös zsidó sorsot, jó képet kell mutatnia magáról, hiszen a zsidóságot képviseli. I. m. 26-27. o. Erről részletesen ír Vári

később ráébred e sémák érvénytelenségére, ahogy erről már volt szó. A náciak a zsidó transzportok megszervezésekor és a halálra szántak elgázosításának kivitelezésekor a legalapvetőbb *civilizációs normák érvényességében való hitet* használták ki (pl. ha a szabadságukat elveszik is, megölni azért nem fogják őket, minden ellenkező információ csak rémhír lehet – sokan így gondolkodtak), de a rend fenntartásában a felügyeleti társadalomban szocializálódott foglyok *viselkedési automatizmusai* is meghatározó szerepet játszottak („ha azt teszem, amit mondanak, nem lehet bajom”). A gázkamrát elkerülő, egyelőre megmenekülő foglyok a morális normák érvényességében már nem hihettek, maradt a renدهz való alkalmazkodás esélye, ezt megkönnyítette, hogy a táborok rendjének biztosítása olyan mechanizmusok felhasználásán alapult, amelyeket már nagyon is jól ismertek.

5. A civilizált rend hétköznapi kegyetlenségei

Nézzünk meg néhány, a civilizált rend hétköznapijaiban gyakran előforduló, valamiképpen az idegenség fogalmához kapcsolható kegyetlenséget. Olyan magatartásokról esik majd szó, amelyeket általában nem tekintenek kegyetlenségnek. Az első három pontban röviden körülírt kegyetlenségek egyrészt az egyén által megvalósított *nem tudatos magatartások* (a kegyetlen ember nincs tisztában azzal, hogy sérelmet okoz), vagy olyan, az *adott rendből következő működésmódok*, amelynek *nem a sérelemokozás a célja*, illetve *célszerűségről* bizonyos esetekben egyáltalán *nem is beszélhetünk* (ha a rend alapvető mechanizmusainak „nem megtervezett” következményeiből adódnak a sérelmek). A negyedik pontban a nyilvánvaló erőszakkal járó, de „rejtett” kegyetlenség, a hétköznapi szadizmus jelenségét vizsgálom.

5. 1. A hétköznapi inhumanizáció

A hétköznapi intézményeinek hatékonyan kialakított szervezeti rendje és a kegyetlenség rendszerei között nem olyan nagy a távolság, mint ahogy ezt általában gondolják, ez az előbbi elemzésekből is kitént. Több különbséget is találhatunk persze, más a hétköznapi intézményekben megvalósított kegyetlenségek foka, még brutalitásról sincs szó, megalázás már annál inkább előfordul, de a legjellemzőbbek

György: i. m. 12-42. o. „A nyelvben létesülő, az esetlegességtől a szükségszerűség illúziója felé, a metonímiától a metaforáig haladó mozgások lesznek azok, amelyek lehetővé teszik a Holocaust megtörténtét, hiszen a deportálóknak is elemi érdekük az, hogy áldozataik ne képzelhessék el, mi vár rájuk, hogy fenntartsák a kultúra metaforikus azonosításokon alapuló illúzióját, gyilkos és áldozat végső soron egy csapatban játszik.” I. m. 13. o.

a nem tudatos kegyetlenségek, amelyek a működésmódok elembertelenítő hatásából adódnak. Mindenki (beosztásától függetlenül) pótolható, mindenki alávetettje és végrehajtója a rendnek, mindenki megfigyelő és megfigyelt. Ugyan vannak jogaid a munkáltatóval szemben, de ha meg akarod őrizni az állásod, jobb, ha nem élsz vele. A hétköznapi inhumanizáció nem csak a szervezeti rend embertelen jellegzetességeit jelenti, hanem azt is, hogy sokan még a nyugati fejlett államokban sem képesek kibontakoztatni a képességeiket, vagy kifejezetten feleslegessé válnak. A következőkben a hétköznapi inhumanizáció három vonatkozására térek ki röviden: a normalizáló rend romboló hatásaira (a nem-normálisnak nyilvánítottak megbélyegzése, kirekesztése, „eltüntetése”), az adott rendbe beilleszkedő és abban mindenáron sikert elérni akaró ember kegyetlenségére, végül az önkiteljesítésre és önmegebecsülésre a társadalmi körülmények miatt képtelen egyén önmagától való elidegenedésére.

Ha a hétköznapi inhumanizációt bemutató irodalmi műveket kellene mondani, minden bizonnyal sokan először Kafka írásaira (talán leginkább *Az átváltozás-ra*) gondolnának. Kafka világában a racionális rend hétköznapi kegyetlenségei nem-hétköznapi, irracionális, különös módon mutatkoznak meg, de így válik nyilvánvalóvá elfogadhatatlanságuk. Itt természetesen nincs lehetőség részletes Kafka-elemzésekre, csupán néhány ide illő megjegyzést tennék. *A per*-nek sokféle értelmezése lehet, láthatjuk benne általában a bürokrácia kritikáját, olvashatjuk a kegyetlenség államaival kapcsolatos 20. századi tapasztalatok felől, de vannak olyan szerzők, akik a regényt felhasználják a globális kapitalizmus bizonyos jelenségeinek (pl. a multinacionális vállalatok és nemzetközi pénzügyi szervezetek hatalmának) illusztrálására.⁶⁵ Közös nevező lehet ezekben az interpretációkban a *fegyelmező rend* szerepének kiemelése, amely rend arra törekszik, hogy a normalitás éppen adott értelmezésének megfelelően *engedelmes testeket* állítson elő: a bürokráciát is ennek szolgálatába lehet állítani, a civilizált rend számtalan eljárásának nagy része valamiképpen normalizáló eljárásnak tekinthető (eleve erre irányulnak, vagy ezt mintegy mellékesen érik el). A legnagyobb jelentőségű normalizáló hatalom persze a rendbe beletagozódó emberek *figyelő tekintete* és a normális viselkedéstől való eltérés miatti *szégyen* (a másik elmarasztaló pillantásának, vagy, ami a legrosszabb, tőlünk való elfordulásának) elkerülése. Josef K. sosincs egyedül, folyamatosan megfigyelik („letartóztatását” végignézik a túloldali ablakból, az ügyvédnél a sötétben ott ül a hivatalnok, a festőnél megfigyelik a kamaszlányok, a kivégzések egy szikár férfi hajol ki egy ablakból, stb.). *A per*-ben nincs szó valódi jogi eljárásról, hiszen egyik eljárásjogi elv sem érvényesül, *a bíróságot a többi ember jelenti* („Hisz minden a bírósághoz tartozik” – mondja a festő)⁶⁶ és akit valamiért nem-normálisnak bélyegeznek, azt mindig annak fogják tartani, nincs felmentés. Pedig az emberhez méltó élet éppen ebben a nem-normalitásban, a szabadság megvalósí-

⁶⁵ Egy ilyen értelmezési kísérlet: Pongrácz Alex: *Az irodalom visszavág, avagy a szervezeti túlhatalom kérdése Kafka Perében és napjainkban* (kézirat) <https://www.academia.edu/>

⁶⁶ Franz Kafka: *A per* (fordította: Szabó Ede, Akkord Kiadó, é. n.) 125. o.

tásában rejlik, de Josef K. nagyon is arra törekszik, hogy normálisnak ismerjék el, akivel nincs semmi baj (retteg attól, hogy elfordulnak tőle az emberek: miután a felügyelő nem fogott vele kezét, aggódva figyel, hogy mások elfogadják-e a kinyújtott kezét; félelemmel tölti el, hogy eljárásának híre megy). Kafka írásainak szomorú véget érő szereplői nem kérdőjelezik meg az őket tönkretévő rendet. Josef K. ugyan tiltakozik az eljárás ellen és próbálja képviselni az érdekeit, de valójában ő is bűnösnek érzi magát (ha nem-normálisnak bélyegezték, akkor ez csak okkal történhetett) és elfogadja az eljárást, utolsó gondolata az őt túlélő szégyennel kapcsolatos.⁶⁷ Kafka egyébként egy apjának írt, el nem küldött levelében rámutat, hogy az említett szégyen az apjától kapott „végtelen büntudatra” utal.⁶⁸ Az undorító féreggé változó Gregor Samsa családjára „megindultan és szeretettel gondolt vissza” mielőtt elpusztult, Georg Bendemann (*Az ítélet*) is kifejezi a szülei iránti szeretetét, majd a vízbe veti magát.⁶⁹ Kérdés, hogy valóban gyermekiek és így szuverenitásra, szabadságra törekvők-e Kafka főhősei, mint ahogy Bataille látja, olyanok, akik „csendes szabályellenességükkel” szembeszállnak az atyával, a renddel, de attól nem tudnak elszakadni, így csak a halál segítheti a megszabadulásukat: a halál a szuverén lét büntetése, de eszköze is egyúttal.⁷⁰ A lázadás inkább csak látzólagosnak tűnik: Josef K. arra törekszik, hogy egyre jobban belesimuljon a rendbe, a per megindulását követően még többet dolgozik, mint addig: „jól tudta, hogy csakis eredményes munkájával tarthatja felszínen magát.”⁷¹

A siker mindenáron való élésére törekvés, az önérdek mások figyelembe vétele nélküli követése a hétköznapiakban gyakran készlet kegyetlenségekre. Fromm a véletlenszerű agresszió (pl. egy véletlenül elsült fegyver) és a játékos agresszió (amelynek célja a képességek fejlesztése, lásd a sportjátékokat) mellett a pszeudoagresszió körébe sorolja az érdekérvényesítő agressziót is, amely a kítűzött célok állhatatos követésében nyilvánul meg.⁷² Fromm utal rá, hogy ez nem összetévesztendő a szadizmussal, hiszen a szadistát éppen a lélek gyengesége, a normális érdekérvényesítő képesség hiánya jellemzi. Még ha ez így is van, azt mondhatjuk, hogy egy teljesítmény-centrikus társadalomban a normálisnak tekintett érdekérvényesítés már romboló hatású lehet a sikerember környezete és saját maga számára, az önkegyetlenség itt is jelen van (lásd pl. az egészségkárosító doppingszerek hasz-

⁶⁷ Letartóztatásakor, amikor fekete ruhába kell öltöznie, csodálkozik: „De hisz ez még nem a főtárgyalás.” – mondja K., ezzel elfogadja az eljárást, már akkor, amikor arról próbálja meggyőzni magát, hogy ez csak tévedés lehet, hiszen béke van és jogállamban él; a mű végén kivégzőit fekete ruhában várja. *A per*: 15., 181. o.

⁶⁸ Vö. Bataille: i. m. 180. o.

⁶⁹ Franz Kafka: *Az átváltozás* (fordította: Györffy Miklós, In: Franz Kafka: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések*, Európa, Bp., 1982) 63. o., *Az ítélet* (fordította: Tandori Dezső, In: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések* i. m.) 15. o.

⁷⁰ Bataille: i. m. 179-193. o.

⁷¹ *A per* 163. o.

⁷² Fromm: i. m. 273-283. o.

nálatát a versenysportolóknál, vagy az önmaguk számára pihenést alig engedélyező, „elfoglalt” üzletembereket). A legkülönbözőbb munkahelyek légkörét mérgezhetik meg azok a dolgozók és vezetők, akik a pszichológusok által „sötét hármast” nevezett személyiségjegyek valamelyikével rendelkeznek: a nárcizmusról, a machiavellizmusról és a pszichopátiáról van szó, különösen a környezetüket manipulatív eszközökkel romboló pszichopáták okozhatnak sok kárt.⁷³

Korábban szó volt róla, hogy a koncentrációs táborok foglyai feladataikat csak akkor tudták elvégezni, ha a magasabb rendű emberi tulajdonságaikat, szükségleteiket elnyomták. Értelmet nem adhattak tevékenységüknek, az önkiteljesítés és az önmegbecsülés (tehát hogy valaki egy közösség elismert tagja, akit mások elismernek tevékenységéért, és aki saját magát is becsüli ezért) fogalmai az adott helyzetben értelmezhetetlenek voltak. A civilizált rendben ilyen szörnyű rabszolgamunkára senkit sem kényszerítettek, az viszont már nem jelent problémát, hogy az adott rend keretein belül szabad emberek tömegei számára elérhetetlen az önkiteljesítés és az önmegbecsülés (akiknek ezért kiteljesedés-pótlékokkal kell beérniük, napjainkban számos ilyen pótlék áll rendelkezésükre, fogyasztás, a virtuális világba menekülés, stb.). A hétköznapi inhumanizáció következtében az egyén önmagára idegenként tekint. Az ember önmagától való elidegenedésének hátterében ott lehet az önmegismerés elmaradása is: ha valaki nincs tisztában képességeivel, erősségeivel, korlátaival és nem ezekhez illeszkedő életterveket dolgoz ki, akkor bizonyosan elmarad a valódi önmegvalósítás. De sok esetben nem ez a probléma, hanem inkább az, hogy az egyén az adott közegben nem tud, vagy csak korlátozottan tud értelmet adni az életének. Az önkiteljesedésre képtelen ember önmagára idegenként tekint, hiszen olyasvalakivé lett, aki nem azonos azzal, akivé képességei, életképzelései alapján válnia kellett volna. Az elidegenedést a marxi fogalomtól némileg eltérően értelmezem, hiszen azt nem az egyes embernek az ember lényegétől való eltávolodásaként definiálom, amely a munkásnak a munka termékétől és a termelés aktusától való elidegenedésével jár együtt.⁷⁴ A fiatal Marx a szabad tuda-

⁷³ Vö. Babiak – Hare: i. m. 138-139. o.

⁷⁴ Marx szerint az *elidegenedés* körülményei között létrejön a társadalmi és az individuális fejlődés diszkrpanciája: az emberiség történeti fejlődése elszakad az egyes individuumok fejlődésétől, az elidegenedés tehát nem más, mint az ember lényegének és létezésének eltávolodása. Vö. Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (Kossuth, Bp., 1970). Marx az *elidegenült munka* négy vonatkozását különbözteti meg. a) A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Vö. i. m. 48. o. b) A munka elidegenülésének következő vonatkozása a munkának a *termelés aktusához* való viszonya a munkán belül. Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez, mint valami idegen, nem hozzá tartozóhoz való viszonya, a tevékenység mint szenvedés, az erő mint hatalmatlanság jelenik meg. Vö. i. m. 48. o. c) Az elidegenült munka az *ember nembeli lényét*, mind a természetet, mind szellemi nembeli képességét, neki idegen lényeggé, *egyéni existenciájának eszközévé teszi*. Elidegeníti az embertől a saját testét, valamint a rajta kívüli természetet, továbbá szellemi lényegét, emberi lényegét. I. m. 51. o. d) Marx rámutat, hogy egyik közvetlen következménye annak, hogy az ember elidegenült munkája

tos tevékenységet az ember nembeli jellegeként értelmezi, és arra utal, hogy az elidegenült munka során maga az élet (Leben) csak az élet eszközeként, létfenntartási eszközként (Lebensmittel) jelenik meg.⁷⁵ Az elidegenedés jelentheti azt is, hogy az egyén *eltávolodik önmagától, az önkiteljesítés (az értelmes élet) és az önmegbecsülés hiánya miatt*. Az igaz, hogy ha valaki nem képes kiteljesíteni magát a munkájában, akkor számára idegen az általa végzett munkatevékenység, illetve munkájának eredménye is. *Alkotó jellegű tevékenységet* végezni azonban az életfenntartás céljából végzett munkán kívül is lehet, a „szabadidő” is az önmegvalósítás egyik lehetőségét jelenti. De az önkiteljesítés mindenféle alkotó tevékenységnél is *tágabb fogalom*, hiszen az alkotáson túl számos más aspektusa is lehet az értelmes életnek, így például a tartalmas emberi kapcsolatok megléte, építő jellegű élmények átélése, vagy a megváltoztathatatlan élet-tényekhez való megfelelő viszonyulás. Egy haldokló ember már kevésbé képes alkotómunkára, de még életének utolsó periódusában is megvan a lehetősége arra, hogy értelmes életet éljen, főként, ha ebben a körülötte lévők, családtagok, gondozók segítik.⁷⁶ Az önkiteljesítés mellett az önmegbecsülés szerepe is kiemelendő, az egyén jól-létéhez elengedhetetlen ez is, ahhoz viszont, hogy valaki pozitív módon viszonyulhasson önmagához, mások (ha nem is „mindenki”, de a számára fontos mások) elismerésére van szüksége.⁷⁷ Ennek hiányához kapcsolható az elidegenedés Marx által leírt negyedik aspektusa, az ember embertől való elidegenedése: akit nem becsülnek és aki így önmagát sem képes becsülni, az elhatárolódik az őt el nem ismerő emberektől, esetleg kifejezetten gyűlölettel tekint azokra, akik megbecsülésben részesülnek. A hétköznapi inhumanizáció, mint egy *adott rend alapvető működéséből fakadó kegyetlenség* „radikálisabb” változatáról van szó, ha valaki már egyáltalán nem számít, mert fogyatékosága olyan akadályt jelent, hogy képtelen ténylegesen beilleszkedni a társadalomba, mert idős, akivel „csak baj van”, mert munkanélküliként teher a környezetének, mert hajléktalanként „zavarja az utcaképet”. Balibar rámutat, hogy a globális kapitalizmus (a hiperkapitalizmus) strukturális jellemzője az ultra-objektív kegyetlenség, tehát az „emberszemét”, az eldobható emberek termelése.⁷⁸ A rend által előállított felesleges emberek társadalmi változásokat képtelenek előidézni, de még a jogaikat sem tudják megfelelően érvényesíteni: tehetetlenségük az adott rend változatlanságának egyik biztosítéka. Az ilyen emberek előbbutóbb önmagukra is mint értéktelen, hasznavehetetlen dologra kezdenek tekinteni, de még ha ennek ellenkezőjét gondolják, vagy akár hangoztatják is, ki figyel rájuk?

termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől, *az embernek az embertől való elidegenülése*. I. m 51. o.

⁷⁵ I. m. 49-51. o.

⁷⁶ Lásd Viktor Frankl koncepcióját az értelmes életről. Viktor E. Frankl: *Orvosi lélekgondozás* (fordította: Jakabffy Imre, Jakabffy Éva, UR Kiadó, Bp., 1997)

⁷⁷ Honneth már hivatkozott koncepciójában az önmagunkhoz fűződő pozitív viszonyról írva, az önbizalom és az öntisztelet mellett az önmegbecsülés fontosságát is kiemeli. Honneth: i. m.

⁷⁸ Vö. Balibar: i. m., illetve Kiss L. A.: i. m.

5. 2. *A szenvedésről elfordított tekintet kegyetlensége. Az idegenről elfordított tekintettől a hétköznapi idegengyűlöletig*

A „felesleges” emberekről kevesen vesznek tudomást, hiszen kényelmesebb és célszerűbb úgy tenni, mintha nem is léteznének. A felhasznált majd eldobott, illetve a felhasználásra sem „méltó” dolog-emberek létével való szembesülést kerülük mindazok, akik be tudtak illeszkedni a rendbe: hiszen ők csupán a saját dolog-létük radikálisabb változatát jelentik. A másik felesleges *szenvedéséről elfordított tekintet* a hétköznapi kegyetlenség talán leggyakoribb változata. Nem az egyén okozza a szenvedést, de nem is tesz semmit, hogy az megszűnjön, vagy legalább csökkenjen a mértéke, pedig erre lehetősége volna, de inkább elfordítja a tekintetét, nem akar tudni a másik fájdalomáról. Ide tartozik a civilizált rend erkölcsi szempontokat negligáló bürokratája is. Gyakran előfordul, hogy egy rend, önmagában nem kegyetlen előírását akkor is érvényesítik, ha az bizonyos emberek számára méltánytalan következményekkel jár (pl. olyan összegű bírságot szabnak ki egy anyagi nehézségekkel küzdő emberre egy kisebb szabálysértés miatt, amely neki nagy terhet jelent, hiszen csak nehezen tudja fenntartani magát). Ez nem ugyanaz, mint amikor egy nyilvánvalóan kegyetlen rendelkezés kikényszerítéséről van szó. Ken Loach *Én, Daniel Blake* című filmjében pontosan ábrázolja a bürokratikus rendszer kegyetlenségét, amelyet a másik egyedi sajátosságai, speciális problémája iránt közömbös hivatalnokok tartanak fenn (nem veszik figyelembe, hogy Danielt az orvosok eltiltották a munkától, a saját szempontjaik alapján munkavégzésre alkalmasnak találják, online ügyintézésre kényszerítenek egy digitális analfabétát, stb.). Kegyetlen az a bürokrata, aki nem jelzi egy adott rendszer, eljárás hiányosságait a felettesei felé, aki meg sem próbál segíteni az önhibáján kívül méltánytalan helyzetbe került ügyfelének. Mondhatjuk, hogy egy túlbuzgó és méltányosságra nem hajló bürokrata tevékenysége valamely nyugati jogállamban okozhat felesleges szenvedéseket, de ezt – még ha a mások sorsa iránti közöny itt is jelen van –, nem lehet egy kategóriában említeni Eichmann tevékenységével, vagy a koncentrációs táborok SS őreinek feladat-végrehajtásával. A probléma az – még egyszer kiemelve –, hogy a lélektelen bürokratákból a kegyetlenség rendjében gonosztevők válhatnak. Ahogy áldozatok is lehetnek belőlük, annak a rendnek az áldozatai, amelyet híven szolgáltak: *A perben* Josef K. bankhivatalnokként maga is fenntartója az eljárások átláthatatlan rendszerének. A megvesszőzött és a fájdalomtól üvöltő örök azt sajnálják leginkább, hogy nem léptetik elő őket vesszőzőkké, amit egyébként megérdemelnének, és akkor ők mondanák azt, amit most a kínzójuk: „Vesszőzésre alkalmaztak, tehát vesszőzők.”⁷⁹ K. ugyan kifejti, hogy nem tartja bűnösnek az örököt, nem kívánja megkínzásukat, hiszen nem a végrehajtók a bűnösök, hanem a szervezet és a magas rangú hivatalnokok (ezzel a vesszőzött is felmenti), de nem tesz semmit a védelmükben, nem hív segítséget, mert szégyellné, ha együtt látnák

⁷⁹ *A per* 75. o.

öt ezekkel az emberekkel. K. nem akadályozza meg a kínzást, mert nem akar belekeveredni valamibe, amiben már nagyon is benne van (a vesszőzés a bank lomtárában történik), mint ahogy naponta tanúi vagyunk mások, – nem feltétlenül fizikai – szenvedésének, de elfordítjuk a tekintetünket. Nyilvánvalóan hamis a végrehajtók és a tétlen tanúk büntelenségét állítani, hiszen nélkülük nem működhetne a „szervezet”, amelyben a vesszőzőből is könnyen lehet megvesszőzött, és amelyben az igazságtalanságok ellen semmit sem tévő „közönyösök” ellen is bármikor megindulhat az „eljárás”. Josef K-t kivégzik, Daniel Blake pedig egy hivatal mosdójában hal meg szívinfarktusból, de mindkettejük halála értelmetlen és emberhez méltatlan. A kegyetlenség rendje az előbbi, a civilizált rend kevésbé látványos kegyetlensége pedig az utóbbi módon szedi áldozatait. Josef K-t a rend számára *feleslegessé vált embernek* is tekinthetjük, akit alsóbb rendű lényként kezelnek, aki a többi ember számára már „nem látható”, társadalmi értelemben halott, innen akár eljuthatunk az ilyen ember tényleges kiiktatására törekvésig. Nem sok hiányzik ahhoz, hogy akire úgy tekintenek, mintha egy állat vagy egy dolog lenne, aki társadalmi értelemben nem is létezik, azt ténylegesen állatként vagy dologként kezeljék, és végső soron megsemmisítsék (Gregor Samsa felfordul, mielőtt a családja megszabadulna tőle; „Akár egy kutya!” – mondja Josef K. a haldoklásakor, persze egy élet-tisztelő világban még a – hűséges, de valamiért megunt – kutyaival sem bánnak így), vagy eltüntesse, kivonja a rendből saját magát (*Az ítéletben* Georg Bendemann a rendet képviselő atya által „kiszabott” halálos ítéletet végrehajtva vízbe ugrik). Daniel Blake-et a bürokratikus rend belekényszeríti egy olyan küzdelembe, amely végül a halálát okozza, de ha szívbetegen dolgozna, feltehetően az is a halálához vezetne. Ahogy K. lázadása csupán látszólagos, és a legjobban annak örülne, ha minden úgy maradna az életében, ahogy volt, úgy Daniel Blake sem forradalmár, csak azt szeretné, hogy az adott rend keretében „tisztességesen” bánjanak vele (ahogy az általa segített fiatal nő is megelégedne egy olyan állással, amellyel el tudja tartani magát és a gyerekeit, de „felesleges” emberként a testét tudja csak eladni).

Egy olyan társadalomban, ahol a másság jogi kirekesztése megszűnt, ahol a legnyilvánvalóbb diszkriminációs formák ellen az állam többé-kevésbé védelmet biztosít, ott is a hétköznapiak része az idegennel szembeni kegyetlenség. A tekintet elfordítása az egyéntől valamilyen szempontból különböző másikról még nem kegyetlenség – ez csak a kiküszöbölhető szenvedésről elfordított tekintettel kapcsolatban igaz –, de ekkor az egyén számára a másik radikálisan idegen marad (ha nem emberről, hanem valamilyen kulturális jelenségről beszélünk, akkor is így van).⁸⁰ Az elfordított tekintet *semmivé változtatja, eltünteti az egyén számára érthetlent, undort és/vagy félelmet keltőt*, ilyen módon állítja helyre a hétköznapi megzavart rendjét. A radikálisan idegen sorsa pedig közömbös, de a legjobb az lenne, ha nem kellene vele találkozni soha többet. Az eltávolodás persze kölcsönös,

⁸⁰ Csepeli az előítéletes viselkedés körébe sorolja az elkerülést a szóbeli előítéletesség, a hátrányos megkülönböztetés, a testi erőszak és a kiirtás mellett. Csepeli: i. m. 46-49. o.

a tőlem idegenkedve elforduló másik visszatetszést kelt bennem, és ő is idegenné válik számomra. A civilizált rendben a felszín alatt ott lappang a *hétköznapi idegengyűlölet*, ez a társadalmi válság időszakában fokozódhat, és akár brutális módon törhet felszínre. Az elkerülés mellett a szóbeli előítéletességet sorolhatjuk az előítéletesség hétköznapi formái közé, az utóbbit már kegyetlenségnek is tekinthetjük, ha egy másik embernek ez kárt okoz, pl. ha valaki egy gúnyos megjegyzést tesz arról a népcsoportról, amelyhez a jelenlévő másik ember tartozik. A gyűlöletbeszéd nyilvánvalóan kegyetlenség. Ha eltűrnék az idegengyűlölet említett formáit, akkor számolnunk kell azzal is, hogy ezek bizonyos társadalmi helyzetben sokkal durvább magatartásmódozássá is átalakulhatnak. Manapság az „*ultra-szubjektív*” kegyetlenség felerősödésének lehetünk tanúi, az állami vezetők idegen-ellenes politikája hatással van a mássághoz való hétköznapi viszonyra is. Az elfordulást, a kirekesztést a verbális erőszak elharapózása követi, majd a fizikai erőszak is indokolható lesz, hiszen az idegen pusztán a létezésével „támadást” valósít meg, ezt követheti az állami szintre emelt hátrányos megkülönböztetés mindazokkal az „idegeneknek” nyilvánított külső és belső ellenségekkel szemben, akik a nemzetet, a nyugalmat, a „civilizációt” fenyegetik (a civilizációra való hivatkozás persze ezúttal is csak „álca”).

5. 3. A felszínesség mint kegyetlenség

A nem tudatos kegyetlenség a hétköznapiakban leginkább a felszínességre vezethető vissza, arra, hogy *nem vagyunk kellőképpen tekintettel* a velünk kapcsolatba kerülő *ember érzésére, vágyaira, egyéni érzékenységeire*. A hétköznapi tudatos kegyetlenség valamelyik változata esetén is sokszor nehéz belátni azt, hogy szükségtelen sérelemkötés történt, de ha valaki rávilágít a figyelmetlenségből eredő kegyetlenségek problematikusságára, általában értetlenséget vált ki. Hiszen ilyenkor „senki sem akart rosszat”, „csak egy vicc volt”, a másik „feleslegesen csinál ügyet olyasmiből, amiből nem kellene”. Nyilván az elvárható figyelem mértéke függ attól is, hogy milyen jellegű kapcsolatban vagyunk az adott egyénnel, de olykor éppen arra nem figyelünk eléggé, aki a legközelebb áll hozzánk, mert őt már megszoktuk és úgy gondoljuk, hogy ismerjük. A figyelmetlenségből eredő kegyetlenség esetén nem kellően értjük meg a másikat és ebből adódóan éppúgy okozhatunk fájdalmas lelki sérüléseket, mintha szándékosan akarnánk megalázni valakit.

Gyakran előfordul a hétköznapiakban, hogy a másikat ugyan nem tekintjük idegennek, de nem is akarjuk mélyebben megismerni őt, ezért *a másik lényegében ismeretlen marad számunkra*. A felszínesség kegyetlenségéről van szó akkor, amikor egyáltalán nem, vagy tévesen érzékeljük a másik érzéseit, vágyait, azt, hogy mit vár tőlünk, *nem vesszük észre az élettörténetéből, adott helyzetéből adódó egyedi sajátosságokat*, ebből következően nem megfelelően bánunk vele, megtagadjuk tőle az elismerést (a gondoskodást, teljesítményének értékelését), ezzel

megnehezíthetjük, vagy akár megakadályozhatjuk azt, hogy pozitív módon viszonyuljon önmagához. Nem akarunk tudatosan ártani, mégis súlyos sérelmeket okozhatunk neki felszínességünkkel. A családi, baráti, szerelmi kapcsolatokban gyakoriak az ilyen sérelmek. Kádár Erzsébet *Kegyetlenség* című elbeszélésének témája ez a fajta kegyetlenség: Máriát apja és annak új menyasszonya meg akarja óvni a világ kegyetlenségével való szembesüléstől, miközben ők, nem tudatosan, meglehetősen kegyetlenül bánnak a lánnyal.⁸¹ Szabó Magda családtörténeteiből számos példát hozhatnánk a meg nem értés, a nem jól értés kegyetlenségére (érdekes ebből a szempontból pl. a *Régimódi történet*, a *Mózes egy, huszonkettő*, *A Danaida*). Részletes elemzésekre ezen a helyen nincs mód, de a generációs ellentétekkel foglalkozó *Mózes*-ből vett idézet jól megmutatja, mire is gondolok a felszínesség kegyetlensége kapcsán: „Ha valaha fel tudnád vagy fel tudtad volna fogni, nekem mennyire más fontos, mint amit te el tudsz képzelni, de nincs fantáziád, nem is volt soha.” – gondolja az egyik szereplő az apjáról.⁸² Hogy ne csak a családi viszonyok területéről legyen példa, *A Danaida* művelt, de meglehetősen gyáva gimnáziumi tanára a cigányballadákról ír értekezést, de amikor cigánygyerekekkel találkozik a városban, inkább átmegy az utca egyik oldaláról a másikra, mert attól retteg, hogy „valamelyik meg találja érinteni a kabátját”.⁸³

Egy *sértő tréfa* vagy a *köszönés elmulasztásának* háttérében ott lehet az idegengyűlölet: amikor pl. egy sértő roma viccet mesélnek el egy roma ember jelenlétében; az üdvözlés elmaradása kifejezheti az idegennek tartott másik megvetését, ez még hatásosabb, ha előzetes és tisztelettudó üdvözlést nem fogad valaki („számomra nem létezel”).⁸⁴ Az említett viselkedések fakadhatnak szadizmusból (ennek hétköznapi megnyilvánulásairól a következő részfejezetben lesz szó): a tréfacsináló, illetve a köszönés elmulasztója szándékosan fájdalmat akar okozni a másiknak, „csak úgy”, és ezt élvezzi. Azonban sokszor ezekben az esetekben a felszínesség kegyetlenségéről van szó. A tréfálkozó nincs tekintettel a másik érzékenységére, aktuális életproblémájára, a köszönés elmulasztója úgy véli, hogy a másik úgysem vette észre, vagy már nem is emlékszik rá, esetleg azt várja, hogy előbb őt üdvözlöl-

⁸¹ Kádár Erzsébet: *Kegyetlenség* (In: Kádár Erzsébet: *Kegyetlenség*, Magvető, Bp., 1966) 146-155. o. A felszínesség kegyetlenségének változatai az elbeszélésben: az ajándéknak szánt könyv (az *Ezeregyéjszaka*) figyelmetlen kiválasztása, az eladó első ajánlatának elfogadása; a találkozóval való késés; a szigorú intézetben nevelkedő Mária előtt a tervezett firenzei nászútjukról beszélgetnek a látogatók és a jelenlétében úgy utalnak rá, mintha ott sem lenne, az intézetben tanító rokon „vakarcsnak” nevezi őt; és végül az ajándékkönyv visszavétele, arra hivatkozva, hogy az tele van kegyetlen történetekkel. Mária számára viszont a könyv hármuk összetartozását szimbolizálta. Látogatói persze arról is megfeledeznek, hogy vegegyenek helyette egy másikat.

⁸² Szabó Magda: *Mózes egy, huszonkettő* (Jaffa Kiadó, Bp., 2016) 11-12. o.

⁸³ Szabó Magda: *A Danaida* (In: Szabó Magda: *Az őz, A Danaida*, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1977) 459. o.

⁸⁴ A viccmesélésről mint a szóbeli előítéletesség egyik megnyilvánulásáról lásd: Csepeli: i. m. 46. o.

jék. Na persze a legjobb az lenne, ha egy olyan világban élnénk, amelyben a rutinszerű „jó napot” valóban azt jelenti, hogy „jó napot”: egy ilyen képzeletbeli világ felé repülnek el a film végén a *Csoda Milánóban* szegényei („Verso un regno dove buongiorno vuol dire veramente buongiorno.”).

5. 4. A hétköznapi szadizmus

Jean Améry írja, hogy akit egyszer megkínóztak, az megkínzott marad, a világ iránti bizalom már nem szereshető vissza.⁸⁵ Ez nem csak brutális testi kínok elszenvedői esetében lehet így, hasonló következményekkel járhat a megalázás, a pszichikai kínzás elszenvedése is. Egy civilizált társadalomban a szadisták nagy többsége is kifinomultabb módszereket alkalmaz. Sokan közülük még önmaguknak sem vallják be, hogy örömeiket lelik abban, hogy szenvedést okoznak az eszközként kezelt másoknak, aki emiatt elidegenül saját magától és más emberektől is, leértékeli önmagát, úgy érzi, azért kell szenvednie, mert neki ez jár. A hétköznapi szadisták egy része tiltakozna az ellen, ha őket valaki szadistának nevezné: önképük alapján ők nem akarnak rosszat másoknak, csupán pozíciójukból eredő hatalmukat érvényesítik és megteszik a „szükséges” cselekedeteket, amelyeket a gyengébb, nekik alárendelt, nekik kiszolgáltató másik megérdemel. A beosztottját a kollégái előtt rendreutasító főnök, a gyengén teljesítő diákot tudatlansága miatt nyilvánosan megszégyenítő tanár ilyen módon kegyetlen. Erre mondhatjuk azt, hogy ezek az emberek olyan mértékben azonosultak a szerepeikkel, hogy nem is érzik át tetteik súlyát, azt, hogy a másoknak szükségtelenül okoznak sérelmeket. De nem inkább arról van szó, hogy ráébredetek arra, hogy a másik megalázása örömforrást jelent? A hétköznapi inhumanizáció rendjében nem csak az természetes, hogy akit eszközként használnak (és saját magára is így tekint) az a munkatársait, beosztottjait is eszközként kezeli, hanem az is, hogy akit megaláznak, maga is megaláz másokat, és nem feltétlenül bosszúból, inkább *a lehetetlen önkitejesítés pótlévezetéként*. Az egyén a megalázás aktusában ténylegesen átérezheti saját erejét, azt, hogy él és hatással van valakire. A hétköznapi inhumanizáció rendje egyúttal a *hétköznapi szadizmusé* is.

Olyan szférákban is jelen van az „elrejtett”, „álcázott”, vagy nagyon is szem előtt lévő, de nem tudatosított hétköznapi kegyetlenség – a megalázástól a fizikai brutalitásig –, amelyeknek éppen *a gondoskodást, a védelmet kellene szolgálniuk*: a családon belüli erőszak és az iskolai zaklatások témája csak az utóbbi évtizedekben

⁸⁵ Améry: *A kínvallatás* 56., 63. o.

kapott nagyobb figyelmet. Az mindenki számára evidens, hogy egy családon belül a felnőttek milyen kegyetlenek tudnak lenni egymással és a gyerekekkel, hiszen nap mint nap előfordul, hogy a szülők konfliktusaiba a gyerekeik is belerokkannak, vagy éppen *a család a hétköznapi szadizmus terepe*: a másik (élettárs, házastárs, gyermek, szülő) az egyén élvezetét szolgáló, az ő elképzeléseit realizáló eszköz. Ilyen viszonyokat is ábrázolnak a már említett Szabó Magda regények, lásd pl. *A Danaidát*: a szülői ház légkörének embertelensége után új családjában is csupán háztartási alkalmazottként kezelik Katalint. Persze itt az önkegyetlenség, pontosabban a hétköznapi szadizmus kiteljesedését lehetővé tévő *hétköznapi mazochizmus* is szóba jöhet, hiszen Katalin a büntudata miatt úgy véli, hogy neki semmi sem jár, és megkérdőjelezhető áldozatával (lemond férjéről, hogy az el tudja venni nevelt lányukat), végül a teljes magányra kárhóztatja magát. Ljudmila Ulickaja sok szempontból hasonló írásának (amely szintén egy mindenbe belenyugvó könyvtáros-lányról szól), inkább lehet egy olyan értelmezése, amely szerint Szonyecska jellemezhető egyfajta bölcsességgel – elfogadja azt, amit az élet hoz és mindig az adott körülmények között próbál kiteljesedni.⁸⁶ Tarr Béla *Családi tűzfészek* című korai dokumentarista filmjében a kegyetlenség számos változata előfordul (a bürokrácia embertelensége, emberhez méltatlan lakásviszonyok, a hétköznapi szadizmus: a „családfő” folyamatosan megalázza a menyét), de a film legmegdöbbentőbb jelene az, amikor a két fiútestvér megerőszkolja egyikük feleségének roma barátnőjét, amit teljesen hétköznapi dolognak tekintenek, sőt maga az áldozat sem lát ebben semmi rendkívülit, hiszen az eset után együtt sörözik megerőszkolóival.⁸⁷ Ugyanilyen „természetesen” erőszakolnak meg fiatal fiúk a munkásszállón egy lányt Tar Sándor *Csóka* című elbeszélésében, aki aztán az egyikőjükkel szerelmi viszonyt kezd.⁸⁸ Az említett példákban nem a civilizált rendben elnézett, vagy nem tudatosult hétköznapi szadizmusról van szó, hanem *brutális kegyetlenségről*, a tettek hétköznapiságát az adja, hogy sem az elkövetők, sem az áldozatok *nem érzékelik azok súlyosságát*, elfogadhatatlanságát. Az idézett művekben a legfélelmetesebb a brutalitás természetessége: az elkövetők nem próbálják meg leplezni tettüket, ahogy az áldozatok sem próbálnak segítséget kérni senkitől az erőszakot követően, nem hibáztatják az erőszakolókat, viselkedésükkel akaratlanul is azt sugallva számukra, hogy nem is volt ez olyan borzasztó dolog. Sokáig a családon belül történt

⁸⁶ Vö. Ljudmila Ulickaja: *Szonyecska* (fordította: V. Gilbert Edit, Magvető Kiadó, Bp., 2006). Szabó Magda és Ulickaja regényének együttes értelmezését lásd: Gilbert Edit: *Az együttérzés irodalmi és vonzatai* (PONT Kiadó, Bp., 2014) 203-209. o.

⁸⁷ Sággy Miklós azt írja az említett jelenettel kapcsolatban: „Magyarként hajlamos vagyok ebben a jelenetsorban hazánk 20. századi történelmének allegóriáját (vagy ha tesszik, tipikus esetét) látni, miszerint a tragikus vétségeket követően, melyeket magyar emberek követtek el magyar emberek ellen – bármilyen ideológia nevében –, a bűnösök és az áldozatok csendes amnéziában élnek egymás mellett az újabb és újabb múltfedő ideológiák hol szorosabb, hol lazább kötelékében.” Sággy Miklós: *A szegénység arcai Tarr Béla filmjeiben* (2000, 2013/9) <http://ketezer.hu/2014/03/a-szegenyseg-arcai-tarr-bela-filmjeiben/>

⁸⁸ Tar Sándor: *Csóka* (In: Tar Sándor: *Te következel*, Magvető, Bp., 2008)

erőszakos cselekmények, köztük a házastárs, élettárs sérelmére elkövetett nemi erőszak is „magánügynek” számított, amelyet a szomszédok, ismerősök is elnéztek, és az áldozatok sem kértek segítséget. Ma talán valamivel jobb a helyzet a felvilágosító kampányok, az áldozatsegítő programok és a szigorúbb büntetőjogi megítélés miatt, de még mindig magas a látencia ezeknél az eseteknél.⁸⁹ Fontos rámutatni, hogy a civilizált rendben is *jelen vannak a barbárság szigetei*, olyan közegek, amelyekben természetesnek számítanak elfogadhatatlan viselkedésmódok. Nem csak a társadalom perifériáján élőkre kell itt gondolni, hiszen vannak olyan képzett, jól szituált, akár nagy presztízsű tevékenységet végző emberek, akik ugyan nem látnak problémát abban, hogy durva módon visszaélnék a hatalmukkal, de társadalmi státuszuk megőrzése érdekében kegyetlenkedéseik nyilvánosságra kerülését minden erővel (fenyegetéssel, manipulációval, anyagi eszközökkel, kapcsolati tőkékjük segítségével) megpróbálják megakadályozni. 2017 őszén egy újságcikk fényt derített arra, hogy Harvey Weinstein filmproducer évtizedeken keresztül nem csupán a fenti értelemben vett hétköznapi szadista volt (közvetlen munkatársaival általában megalázó módon viselkedett), ennél jóval tovább ment, megerőszkolt, vagy szexuálisan zaklatott számos nőt, főként neki kiszolgáltatott kezdő színésznőket. Ezt követően más, nagy hatalmú szexuális zaklató férfiak áldozatai is a nyilvánosság elé álltak (a #metoo kampánynak is köszönhetően). Egyértelművé vált tehát, hogy a civilizált rend legkülönbözőbb intézményeiben a hétköznapi szadizmuson is túlmutató durva kegyetlenségek a mindennapok részét képezték/képezik (feltehetően ezeknek csak egy része szexuális természetű, egyéb szélsőséges hatalmi visszaélésekre egyelőre kevesebb figyelem irányul). Az ilyen cselekedetek előfordulásának csökkenéséhez, tolerálhatatlanságának tudatosításához, az elkövetőkkel szembeni fellépés hatékonyabb módszereinek kidolgozásához minden bizonnyal hozzájárulnak a témával kapcsolatban folytatott morális diskurzusok.⁹⁰

A *gyermek egymással szembeni kegyetlensége* külön említendő, de az előbbi-től egyáltalán nem független probléma: tudjuk, hogy a gyermekek erőszakosságát az egyéni genetikai-fiziológiai sajátosságok (agresszióra való hajlam, nemi különbségek) mellett a környezeti hatások jelentős módon befolyásolják, ezen belül is meghatározóak a felnőttektől átvett viselkedésminták (lásd Bandura klasszikus kísérleteit), illetve nagy szerepe van annak is, hogy a felnőttek miként reagálnak a gyermekkori agresszióra. Nyilvánvalóan negatív módon hat a gyermek viselkedésére egy olyan családi környezet, ahol a szülők egymással is agresszívek, és/vagy nem kezelik megfelelően a gyermekük agresszióját (megerősítik az agresszív vi-

⁸⁹ A családon belüli erőszak fajtáiról, illetve az ezekkel kapcsolatos kérdésekről lásd: Gyurán Ildikó: *Az erőszak büntetőjogi megítéléséről* (In: *Az erőszak reprezentációi*, i. m.) 170-172. o. Magyarországon a 2013-ban hatályba lépett BTK már külön törvényi tényállásban szabályozza a családon belüli erőszakot.

⁹⁰ Persze a #metoo kampány számos kérdést vet fel a kegyetlenséggel összefüggésben, de ezekkel ebben az írásban nem foglalkozhatom, főként, mert a tanulmány kéziratának első változata már elkészült, amikor az említett ügy kirobbant.

selkedést, esetleg erőszakot alkalmaznak ennek elfojtására: a kutatások szerint a büntetésként gyakran alkalmazott fizikai erőszak csak fokozza a gyermek agresszivitását).⁹¹ A környezethez a különböző médiumokban megjelenített erőszak is hozzátartozik, bár arról, hogy ez milyen mértékű negatív hatással jár, erősen megoszlanak a vélemények. Találhatunk olyan (elsősorban pszichológiai) kutatásokat, amelyek a médiaerőszak jelentős befolyását mutatják, más (főként szociológiai, médiatudományi) vizsgálatok, elméletek ezt nem erősítik meg, sőt, a pozitív vonatkozásokat emelik ki. Például azt, hogy a mindennapos erőszak visszaszorulásának időszakában a médiumokban (különösen a filmek, a televíziós sorozatok és híradók, illetve a népszerű weboldalak, videomegosztó portálok szerepét említhetjük) megjelenő erőszak tudatosítja az agresszív cselekedetek szörnyűségét és elfogadhatatlanságát (vagy kivételes esetben elfogadhatóságát: védekezés, rendőri agresszió), megerősítve a morális határok érvényességét. Így a médiaerőszak főként azokra a gyermekre lehet káros befolyással, akik olyan családi vagy iskolai közegben élnek, ahol elnézik, rosszul kezelik, vagy esetleg jutalmazták az agressziót.⁹²

A Karamazov testvérekben Ivan azt állítja, hogy csak a gyermekeket (még a piszkosakat és a csúnyákat is) lehet közlelő szeretni, mert ártatlanok, semmiféle bűnük nincs. Ezek szerint a gyermekekkel bánhatunk kegyetlenül, de ők nem lehetnek kegyetlenek. Ivan a hétéves kortól még el nem ért gyermekekről gondolja azt, hogy teljesen elütnek a felnőtt emberektől.⁹³ Az vita tárgya lehet, hogy hány éves kortól beszélhetünk gyermeki kegyetlenségről, de a jelenség létezése vitathatatlan. Dosztojevszkij említett regényében Iljusa története ide kapcsolható. Iljusa társai piszkálódásaira durván válaszol, és az őt nem bántókkal, a neki kiszolgáltattakkal is kegyetlenül bánik (kövel dobálózik, megszúrja volt barátját, Kolját, a békítő szándékú Aljosát is megharapja, Bogár kutyát megkínozza). Persze Iljusa kegyetlenségéért a felnőtt világ kegyetlenségei a felelősek, hiszen a fiú tanúja volt, amikor Dmitrij Karamazov nyilvánosan megalázta az apját, a szakállánál fogva végigvonszolta az utcán, iskolatársai is ezért csúfolták; állatkínzásra pedig Szmergyakov buzdította. Iljusa főként a saját kegyetlenségét képtelen feldolgozni, súlyosan megbetegszik. A korábban csúfolódó iskolatársak a halálos beteg kisfiút Aljosa közbenjárására látogatni kezdik, hozzásegítve Iljusát ahhoz, hogy békésen haljon meg.⁹⁴ A dosztojevszkiji pszichológia pontos: a gyermekek ugyanúgy képesek

⁹¹ Michael Cole – Sheila R. Cole: *Fejlődéslélektan* (az idézett fejezetet fordította: Csibra Gergely, Kéri Rita, Osiris, Bp., 2006) 404-414. o.

⁹² Vö. Stachó – Molnár: i. m., 16-27. o., illetve: Császi Lajos: *A médiaerőszak mint a társadalmi erőszak szimbolikus helyettesítője* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták* i. m.) 105-110. o. Ugyanakkor Aronson olyan kísérletet is bemutat (Ross Parke és munkatársai vizsgálatát), amely azt bizonyítja, hogy a nem agresszív hajlamú gyerekek többsége is agresszívabb lesz, ha olyan filmeket néznek hosszabb időn keresztül, amelyekben sok agresszió van. Aronson: *A társas lény* 282. o.

⁹³ *A Karamazov testvérek* I. kötet 301. o.

⁹⁴ Lásd: i. m. I. kötet 225-230., 249-268. o., II. kötet 239-296., 552-562. o.

kegyetlenségre, mint empátiára, abban viszont kételkedhetünk – bár a megnyugtatóbb álláspont nyilván ez –, hogy a gyermeki kegyetlenség mindig visszavezethető a felnőttek kegyetlenségére. A fejlődépszichológiai kutatások szerint a gyermek születése után nem sokkal az agresszió jeleit mutatja (dühkitörés pl. a szoptatás megszakításakor, mozgásának korlátozásakor), de a proszociális viselkedés alapjait is felfedezhetjük (a többi gyerek sírásának hatására sírni kezd, persze ekkor még nincs szó empátiáról). A kisgyermekkel kapcsolatban általában nem beszélünk kegyetlenségről, pedig a második életévében járó gyermek már tisztában van vele, hogy fájdalmat okozott a testvérének (amikor például elvett tőle valamit), sőt, az instrumentális agresszió (a játék elvétele a másiktól) mellett a *destruktív agresszió*-nak is egyre nagyobb szerepe lesz (a másik játékanak szétrombolása) – mutatnak rá a pszichológusok. Korábbi fogalmaink szerint egy „kívánatos” játék elvétele – ha a gyermek tisztában van a másikkal okozott fájdalommal – is destruktív instrumentális agresszió, a játék szétrombolása pedig egyaránt lehet destruktív instrumentális vagy öncélú destruktív agresszió. A testi agressziót a második életévhez közeledve egyre inkább felváltja a verbális agresszió (csúfolódás), a következő években ezek a tendenciák erősödnek.⁹⁵ Mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy egy óvodás már képes tudatos kegyetlenségre (ez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy pontosan tisztában lenne tettei súlyával, vagy azok következményeivel), ha ezt a felnőtt világ nem is akarja tudomásul venni, hiszen a szülők és a tanárok sokszor még a kisiskolások egymással szembeni kegyetlenségeit sem veszik komolyan („csak játszanak”, „próbálgatják az erejüket”). Ha nem vesszük tudomásul a gyermekközösségekben előforduló szadizmusról, akkor ezzel gyermekek szenvedéséhez asszisztálunk, illetve „a kínozni és kínozva lenni” állapot természetességét erősítjük meg. Pedig a gyermekkori erőszak a legtöbb esetben kezelhető, mivel a második életévben egy gyermek már átérzi a másik ember fájdalmát és valamiféle vigasztalásra is képes, majd egyre inkább át tudja venni a másik ember nézőpontját, sőt óvodáskorban már olyan emberek iránt is képes együttérzést mutatni, akik nincsenek jelen.⁹⁶ Persze az emberben lévő kettősség miatt mások szenvedésére akár nevetéssel is reagálhat a kisgyermek, és leginkább akkor vigasztalja meg testvérét, játszótársát, ha nem maga okozta a fájdalmát, illetve ha közel érzi magához a másikat.⁹⁷

Az iskolai bullying (tanulók által társaik sérelmére elkövetett zaklatás, amely a fizikai agressziótól a bosszantáson át a kiközösítésig sokféle cselekményben reali-

⁹⁵ M. Cole – S. R. Cole: i. m. 404-406. o.

⁹⁶ A Hoffman-féle felosztás szerint az empátia, illetve együttérzés 4. szakasza a 6-9. életév közé tehető, ekkor a szenvedés gyökereit, a hátterében álló tényezőket is képesek valamelyest megérteni a gyerekek. I. m. 415-416. o.

⁹⁷ I. m. 417. o.

zálódhat) kérdésével tudományosan csak a 70-es években kezdtek el foglalkozni.⁹⁸ Ez a tény is jelzi azt, hogy a gyermekközösségekben mindig jelenlévő kegyetlenség problémájának kevés jelentőséget tulajdonítottak a felnőttek. Akik maguk is érintettek voltak (zaklatóként és/vagy áldozatként) a gyermekkori zaklatásokban, felnőttként feltehetően igyekeztek elfeledkezni minderről, még akkor is, ha valamilyen módon továbbvitték „szerepeiket”: a hétköznapi szadomazochizmus egyik gyökerét ezek jelenthetik. A gyermeki kegyetlenségek nyilván nem függetlenek a felnőttek világában tapasztalható hétköznapi kegyetlenségektől (pl. az erős versenyből fakadó pusztító sikerorientáltságtól, a kirekesztésre való hajlamtól, a valamilyen módon más lenézésétől). A zaklató viselkedés hátterében álló tényezőket vizsgáló kutatások kiemelik a személyiség, a kortárs társas közeg szerepét, de a családi problémák jelentőségére is utalnak (következetlen nevelés, nem megfelelő szülői ellenőrzés, bántalmazás).⁹⁹ Fontos azt is tudatosítani, hogy az életkor növekedésével a testi agressziót felváltják a kegyetlenség kifinomultabb változatai.¹⁰⁰ A bullying lényegében egy tanulót hosszabb időn keresztül, a megfelelő védekezés lehetősége nélkül érő, diáktársa(i) által szándékosan megvalósított közvetlen (fizikai vagy nem fizikai), illetve közvetett (kapcsolati) destruktív agresszió.¹⁰¹ A hagyományos zaklatási formák mellett napjainkban nagy jelentősége van a *cyberbullying*-nek, tehát az elektronikus eszközök használatával végrehajtott zaklatásnak (ismétlődő jelleggel, a károkozás szándékával szövegek, képek, videók küldése, megosztása az interneten). Azon túl, hogy a témával foglalkozó kutatók leírják a „típusos” áldozatot és zaklatót, rámutatnak arra, hogy a *zaklató-áldozat* kategóriába sorolható gyermekek sok szempontból veszélyeztetettebbek (depressziósabbak, szorongóbbak) mint azok, akik „csak” áldozatok. Jelentős szerepük van továbbá a bullying, illetve a *cyberbullying* *tétlen tanúinak*, akik „legitimálják” mások megalázását (a zaklatók morális önfelmentését segítve). A legtöbben ugyan nyíltan nem támogatják az elkövetőt, de semmit sem tesznek – mert egyetértenek a zaklatással, vagy mert nem mernek fellépni a zaklató ellen, ők a tekintet elfordításának kegyetlenségével jel-

⁹⁸ Dan Olweus foglalkozott először komolyan a témával. Lásd erről: Buda Mariann – Kőszeghy Attila – Szirmai Erika: *Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős. A jelenség a kutatási eredmények tükrében* (Educatio, 2008/3) 373. o.

⁹⁹ I. m. 381. o. Ez a cyberbullying esetében is így van természetesen, lásd: Domonkos Katalin: *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök segítségével* (Alkalmazott Pszichológia, 2014/1) 64. o.

¹⁰⁰ Buda – Kőszeghy – Szirmai: i. m. 379. o.

¹⁰¹ I. m. 374-375. o. A szerzők hangsúlyozzák, hogy el kell választani a bullying jelenségét az gyerekek közötti agresszió más megnyilvánulási formáitól, viszont az általuk felsorolt megvalósítási módok az agresszió tágan értelmezett fogalmához tartoznak, lásd a verbális, a nonverbális, illetve a kapcsolati erőszakról korábban (a tanulmány I. részében, a 2. fejezetben) írtakat. A szerzők által is kiemelt szándékosság, ismétlődő jelleg, illetve védekezésre képtelenség együttes fennállása segít elhatárolni a bullying-ot az erőszak más formáitól.

lemezhető –, a tanúknak csak egy kis hányada veszi védelmébe az áldozatot.¹⁰² A hétköznapi iskolai kirekesztésre, a különböző formában megvalósuló zaklatásokra sok esetben csak akkor figyelnek oda a felnőttek, amikor *valamilyen nem hétköznapi esemény* történik: öngyilkos lesz egy gyermek, gyilkosságra, iskolai lövöldözésre kerül sor. Az utóbbi cselekmény elkövetői gyakran olyan gyermekek, akiket nem fogadtak be a társaik, akik folyamatos zaklatásnak voltak kitéve, és végül nem hétköznapi módon kegyetlen választ adtak a tanárok és szülők által elnézett, vagy észre sem vett hétköznapi kegyetlenségekre.¹⁰³ Az ilyen szörnyű tettek után a pedagógusok és a politikusok próbálnak valamilyen intézkedéseket tenni, de ezek általában nem érintik a probléma lényegét (jó példa erre, hogy a Columbine középiskolában történt tragédia után az USA-ban az iskolákat fém-detektoros kapukkal szerelték fel, és egy politikus javaslatára a folyosókon kifüggesztették a Tízparancsolatot).¹⁰⁴ Ma már azért érdemi megoldásokat is találunk, amelyek kifejezetten a kirekesztés és a zaklatás ellen hatnak (kooperatív tanulás, annak elősegítése, hogy elfogadják egymást a diákok, bullying-prevenációs programok).

6. Befejezésként

Az ember kegyetlenségek elkövetésére képes lény, ugyanakkor az empátia, az együttérzés, az önkorlátozás, a segítségnyújtás is az alapvető emberi jellemzők közé tartozik. A kegyetlenség nem szüntethető meg, a cél inkább olyan életszemlélet és politika követése, amellyel csökkenteni tudjuk a kegyetlenséget: ez lehet a „mi-érzésünk” kiterjesztésére törekvés (Rorty), az elismerésért folytatott harc

¹⁰² A fenti problémákról részletesen lásd: Buda – Kőszeghy – Szirmai: i. m. 377-382. o., Domonkos: 64-66. o. A tipikus áldozat visszahúzó, kevés barátja van, alacsony az önértékelése, valamilyen tekintetben „más”, a tipikus zaklató pedig inkább extrovertált és az adott közösségben domináns, a zaklatással is ezt akarja megerősíteni. Egy 2012-es kutatás szerint a megkérdezett cyberbullying-szemtanúk több mint 2/3-a nem tett semmit, 6%-uk megosztotta a zaklató tartalmakat, 13.4 %-uk védte meg az áldozatot. Domonkos: i. m. 66. o. Meg kell jegyezni, hogy azoknál a gyereknél tapasztalták a leginkább negatív következményeket, akik „offline” és online zaklatásnak egyaránt ki van téve. I. m. 62., 66. o.

¹⁰³ Vö. Aronson: *Columbine után* 78. o. A szerző többször idéz egy sportolót a Columbine középiskolából, aki a történetek után is „természetesnek” tartotta azt, hogy cikizték a majdani elkövetőket, mert furcsák voltak. Lásd pl. i. m. 79. o. Persze nem csak a másság miatti intolerancia van jelen a zaklatások hátterében, hanem a hétköznapi szadizmus is, Aronson azt kevésbé hangsúlyozza, hogy a zaklatóknak feltehetően örömet jelent hatalmuk kiélése a védekezésre képtelen diákokon. A Tommy Foster kegyetlenkedéseit leíró részben viszont ez nyilvánvalóvá válik. I. m. 80-83. o.

¹⁰⁴ Aronson ezeket a „kútlezáró”, tüneti megoldásokat szembeállítja a bajok gyökeres kezelését jelentő megoldásokkal. I. m. 56-175. o.

(Honneth), vagy éppen a civilité politikája (Balibar).¹⁰⁵ A hétköznapi kegyetlenségek felismerése és a visszaszorításukra irányuló szándék nagy jelentőséggel bír, hiszen bizonyos történelmi helyzetekben ezek (pl. az idegengyűlöletből fakadó, a civilizált rendben elnézett viselkedésmódok) brutalitássá fokozódhatnak, de bármikor kiválthatnak szörnyű válaszreakciókat (lásd a kirekesztett és megalázott diákok által elkövetett iskolai lövöldözéseket). Számos kulturális, társadalmi, politikai tényező együttjárása szükséges ahhoz, hogy eljussunk a kegyetlenség rendjéhez, azonban az eltűrt hétköznapi kegyetlenségek egyrészt segíthetik a kegyetlenség rendjének létrejöttét – elég, ha a konformizmus, a közöny, a másik szenvedéséről elfordított tekintet jelentőségét említjük –, másrészt hozzájárulnak fennmaradásához. Soha nem felejthetjük el, hogy Auschwitzot olyan emberek találták ki és működtették, akik büszkék voltak civilizáltságukra. A civilizáció azonban nem volt más ekkor, mint a felfoghatatlan kegyetlenség rendjét elfedni próbáló külső máz. Tudatosítanunk kell magunkban, hogy a hétköznapijainkban előforduló minden egyes kegyetlenség – még a legcsekélyebb is – sebet ejt az emberi méltóság tisztelvényén alapuló együttélési rendben. Ha eltűrjük ezeket, megnöveljük egy olyan világ esélyét, ahol magától értetődőek, természetesek azok a kegyetlenségek, amelyek megragadására nincsenek megfelelő szavaink.

¹⁰⁵ Honneth: i. m, Balibar: i. m., illetve: Richard Rorty: *Contingency, Irony and Solidarity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1989)

Irodalom

Améry, Jean: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék* (fordította: Blaschik Éva, Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002)

Arendt, Hannah: *On Violence* (Harcourt, New York, 1970)

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* (fordította: Mesés Péter, Osiris, Bp., 2000)

Aronson, Elliot: *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc, KJK-KERSZÖV, Bp., 2002)

Aronson, Elliot: *Columbine után. Az iskolai erőszak szociálpszichológiája* (fordította: Varga Katalin, Ab Ovo Kiadó, Bp., 2009)

Barberowski, Jörg: *Felperzselt föld. Sziálin erőszakuralma* (fordította: Györi László, Európa, Bp., 2015)

Babiak, Paul – Hare, Robert D.: *Kígyók öltönyben. Amikor a pszichopaták dolgoznak* (fordította Nagy Márta és Nyuli Kinga, Scolar, Bp., 2013)

Balibar, Étienne: *Violence and Civility: On the Limits of Political Anthropology* (Translated by Stephanie Bundy, In: *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, Volume 20, Numbers 2 and 3, 2009)

Balogh László Levente: *Az erőszak laboratóriuma. Az első világháború erőszak-tapasztalatáról* (In: *Az erőszak reprezentációi*, szerkesztette: Pabis Eszter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015)

Baran Brigitta – Gazdag Gábor: *A szkizofrénia és a bűnelkövetés kapcsolata* (*Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 2011/4)

Barcsi Tamás: *Három filozófiai kérdés az emberről* (Attraktor, Máriabesnyő, 2016)

Barta Róbert: *Erkölcsei felelősség és a modernkori háborúk* (In: *Háborús konfliktusok és erkölcs*, szerkesztette: Karikó Sándor, Áron Kiadó, Bp., 2014)

Barthes, Roland: *Sade, Fourier, Loyola* (fordította: Ádám Péter, Romhányi Török Gábor, Osiris, Bp., 2001)

Bataille, Georges: *Az irodalom és a Rossz* (fordította: Dusnoki Katalin, Nagyvilág, Bp., 2005)

Belovics Ervin – Nagy Ferenc – Tóth Mihály: *Büntetőjog I. Általános rész* (HVG-ORAC, Bp., 2015)

Bruhács János: *Nemzetközi jog II.* (Dialóg Campus, Bp.-Pécs, 2010)

Buda Mariann – Kőszeghy Attila – Szirmai Erika: *Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős. A jelenség a kutatási eredmények tükrében* (Educatio, 2008/3)

Camus, Albert: *Az idegen* (fordította: Ádám Péter, Kiss Kornélia, Európa, Bp., 2016)

Camus, Albert: *A lázadó ember* (fordította: Fázsy Anikó, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1993)

Camus, Albert: *Sziszüphosz mítosza* (fordította: Vargyas Zoltán, In: *A pestis, Sziszüphosz mítosza* Európa, Bp., 1991)

Cole, Michael – Cole, Sheila R.: *Fejlődéslélektan* (az idézett fejezetet fordította: Csibra Gergely, Kéri Rita, Osiris, Bp., 2006)

Csányi Vilmos: *Biológiai determináció és agresszió* (Educatio, 8. évf. 4., 1999)

Császi Lajos: *A médiaerőszak mint a társadalmi erőszak szimbolikus helyettesítője* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, szerkesztette: Stachó László – Molnár Bálint, Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó, Bp., 2009)

Csepeli György: *Meg nem gondolt gondolat. A zsidóellenességtől a népiirtásig* (Kossuth, Bp., 2016)

Domonkos Katalin: *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök segítségével* (Alkalmazott Pszichológia, 2014/1)

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A félkegyelmű* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2002)

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2004) I-II.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Ördögök* (fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2005)

Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata* (fordította: Berényi Gábor, Gondolat, Bp., 2004)

Elias, Norbert: *A sport eredete mint szociológiai probléma* (fordította: Kovács Lolla. Replika, 1998, 29. szám)

Ellis, Bret Easton: *Amerikai psycho* (fordította: M. Nagy Miklós, Európa, Bp., 2006)

Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés* (fordította: Fázsy Anikó és Csűrös Klára, Gondolat, Bp., 1990)

Foucault, Michel: *Más terekről. Heterotópiák* (fordította: Erhardt Miklós)

<http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym>

Főfai Rita: *Képzelt és valós kegyetlenség. A szervezett kínzások vizsgálata Sade márkí műveiben* (Kalligram, XXIII. évf. 2014. július–augusztus)

Frankl, Viktor E.: *Orvosi lélekgondozás* (fordította: Jakabffy Imre, Jakabffy Éva, UR Kiadó, Bp., 1997)

Frankl, Viktor E.: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor* (fordította: Kalocsai Varga Éva, JEL Kiadó, Bp., 2013)

Freud, Sigmund: *A halálösztön és az életöztönök* (fordította: Kovács Vilma, Belső EGÉSZ-ség Kiadó, Bp., é. n.)

Fromm, Erich: *A rombolás anatómiája* (fordította: Dankó Zoltán, Csaba Ferenc, Háttér Kiadó, Bp., 2001)

Galtung, Johan: *Cultural Violence* (Journal of Peace Research, vol. 27, no. 3, 1990)

Gilbert Edit: *Az együttérzés irodalmi és vonzatai* (PONT Kiadó, Bp., 2014)

Görgényi Ilona – Gula József – Horváth Tibor – Jacsó Judit – Lévy Miklós – Sántha Ferenc – Váradi Erika: *Magyar büntetőjog. Különös rész* (CompLex Kiadó, Bp., 2015)

Greif, Gideon: *Könnyek nélkül sírtunk. Az auschwitzi zsidó sonderkommando tanúskodik* (fordította: Szántó Judit, Európa, Bp., 2016)

Gyáni Gábor: *A látható és a láthatatlan erőszak* (In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010)

Gyurán Ildikó: *Az erőszak büntetőjogi megítéléséről* (In: *Az erőszak reprezentációi*, szerkesztette: Pabis Eszter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015)

Honneth, Axel: *Harc az elismerésért* (fordította: Weiss János, L' Harmattan, Bp., 2013)

Istvánffy András: *A terror rítusai* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, szerkesztette: Stachó László – Molnár Bálint, Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó, Bp., 2009)

Kádár Erzsébet: *Kegyetlenség* (In: Kádár Erzsébet: *Kegyetlenség*, Magvető, Bp., 1966)

Kafka, Franz: *Az átváltozás* (fordította: Györfly Miklós, In: Franz Kafka: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések*, Európa, Bp., 1982)

Kafka, Franz: *Az ítélet* (fordította: Tandori Dezső, In: Franz Kafka: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések*, Európa, Bp., 1982)

Kafka, Franz: *A per* (fordította: Szabó Ede, Akkord Kiadó, é. n.)

Kertész Imre: *Sorstalanság* (Magvető, Bp., é. n.)

Kertész Imre: *Gályanapló* (Magvető, Bp., 1992)

Kertész Imre: *A kudarc* (Századvég, Bp., 1994)

Kertész Imre: *Hosszú, sötét árnyék* (In: K. I.: *A száműzött nyelv*, Magvető, Bp. 2001)

Kisantal Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében* (Kijarat, Bp., 2009)

Kiss Lajos András: *Étienne Balibar és a civilizált erőszak opciója* (In: *Az erőszak reprezentációi*, szerkesztette: Pabis Eszter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015)

Kiss Zsuzsanna: *A gonosz nyomában. A náciizmus lélektani magyarázatai* (BUKSZ, 23. évf., 2011/1)

Koch-Hillebrecht, Manfred: *Homo Hitler. A német diktátor pszichogramja* (fordította: Balázs István, Medicina, Bp., 2009)

Kovács Levente – Sánta Ferenc: *A kínzás büntette a nemzetközi büntetőjogban* (Miskolci Jogi Szemle, 5. évf., 2010/ 2)

Kőhalmi László: *A korrupció* (Pécsi Tudományegyetem Állam - és Jogtudományi Kar Gazdasági Büntetőjogi Kutatóintézet, Pécs, 2015)

Lanzmann, Claude: *A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal* (fordította: Babarczy Eszter, Thalassa, 1994, 1-2.)

- Lermontov, Mihail Jurevics: *Korunk hőse* (fordította: Áprily Lajos, Európa, Bp., 1989)
- Levi, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (fordította: Betlen János, Európa, Bp., 1990)
- Levi, Primo: *Ember ez?* (fordította: Magyarósi Gizella, In: Primo Levi: *Ember ez?, Fegyvernyugvás*, Európa, Bp., 1994)
- Liska Márton: *A holokausztt mint társadalmi traumatizáció* (Múltunk, 2006/3)
- Losonczi Alpár: *Erőszak és/vagy agresszivitás* (In: *Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*, szerkesztette: Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, MFT, Sátus Kiadó, 2016)
- Lukács György: *Taktika és etika* (In: Lukács György: *Forradalomban. Cikketek, tanulmányok 1918-1919*, Magvető, Bp., 1987)
- Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (Kossuth, Bp., 1970)
- Meloy, J. Reid: *The Seven Myths of Mass Murder (Violence and Gender, 2014/2)*
- Molière: *Don Juan vagy a kőszobor lakomája* (fordította: Illyés Gyula, In: *Molière összes drámái I.*, Osiris, Bp., 2002)
- Pabis Eszter: *Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról* (In: *Az erőszak reprezentációi*, szerkesztette: Pabis Eszter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015)
- Péterfy Gergely: *Kitömött barbár* (Kalligram, Bp., 2014)
- Platón: *Szókratész védőbeszéde* (fordította: Mogyoródi Emese, In: Platón: *Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón, Atlantisz*, Bp., 2005)
- Pongrácz Alex: *Az irodalom visszavág, avagy a szervezeti túlhatalom kérdése Kafka Perében és napjainkban* (kézirat) <https://www.academia.edu/>
- Ricoeur, Paul: *Erőszak és nyelv* (fordította: Boda Zsolt, In: *Az ellenség neve*, szerkesztette: Szabó Márton, Jósöveg Műhely Kiadó, Bp., 1998)
- Rorty, Richard: *Contingency, Irony and Solidarity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1989)
- Sade, Marquis de: *Justine avagy az erény meghurcoltatása* (fordította: Vargyas Zoltán, Európa, Bp., 1989)

Sade, Marquis de: *Szodoma százhusz napja* (fordította: Vargyas Zoltán, Athenaeum 2000 Kiadó, Bp., é. n.)

Sághy Miklós: *A szegénység arcai Tarr Béla filmjeiben* (2000, 2013/9)

<http://ketezer.hu/2014/03/a-szegenyseg-arcai-tarr-bela-filmjeiben/>

Stachó László – Molnár Bálint: *Gondolatok a média és az erőszak összefüggéseinek elemzése elé* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, szerkesztette: Stachó László – Molnár Bálint, Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó, Bp., 2009)

Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata* (Gondolat Kiadó, Bp., 2004)

Szabó Ildikó: *A strukturális erőszak. Jelensége és „átírásának” lehetőségei* (Embertárs, 2011/2)

Szabó Magda: *A Danaida* (In: Szabó Magda: *Az őz, A Danaida*, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1977)

Szabó Magda: *Mózes egy, huszonkettő* (Jaffa Kiadó, Bp., 2016)

Szendí István: *Agresszió az öngyilkosságban* (In: *Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*, szerkesztette: Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, MFT, Sátus Kiadó, 2016)

Szorokin, Vlagyimir: *A jég* (fordította: Bratka László, Gondolat, Bp., 2008)

Szorokin, Vlagyimir: *Bro útja* (fordította: Holka László, Gondolat, Bp., 2007)

Szorokin, Vlagyimir: *23000* (fordította: Holka László, Gondolat, Bp., 2009)

Tamási Erzsébet: *Békésebb világ – fiatal gyilkosokkal* (In: *Különös kegyetlenség... Emberölést elkövető fiatalok és fiatal felnőttek kriminológiai vizsgálata*, szerkesztette: Tamási Erzsébet, Országos kriminológiai Intézet, Bp., 2015)

Tar Sándor: *Csóka* (In: Tar Sándor: *Te következel*, Magvető, Bp., 2008)

Tóth Péter: *A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak reconceptualizálása* (Médiakutató, 8. évf., 4., 2007)

Tóth Péter István: *A médiaerőszak az evolúciós viselkedéstudományok szemüvegén keresztül* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, szerkesztette: Stachó László – Molnár Bálint, Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó, Bp., 2009)

Ulickaja, Ljudmila: *Szonyecska* (fordította: V. Gilbert Edit, Magvető Kiadó, Bp., 2006)

Valastyán Tamás: *Az ötödik lehetetlen. A performativitás mint a tanúsítás egyik lehetséges formája Kertész Imre Sorstalanság című regényében* (In: Balogh László Levente – Valastyán Tamás: *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016)

Vági Attila: *Felkelők vagy terroristák? Egy évszázados probléma kérdőjelei* (In: *Háborús konfliktusok és erkölcs*, szerkesztette: Karikó Sándor, Áron Kiadó, Bp., 2014)

Vári György: *Kertész Imre. Buchenwald felett az ég* (Kijárat Kiadó, Bp., 2003)

Vári György: *Idegen Auschwitzban* (Műút, 2015052-es szám)
<http://www.muut.hu/?p=14334>

Zoltán Gábor: *Orgia* (Kalligram, Bp., 2016)